

Zahraniční ohlasy na práci mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce, Civilizace na rozcestí (R. Richta a kolektiv)

„Civilizace na rozcestí“ vyvolala v zahraničí mezi vědeckými pracovníky značný zájem. U práce, která rozevírá palčivé otázky společenských i civilizačních proměn naší doby, je zcela pochopitelné, že se setkává s velmi různorodou odezvou. Jestliže téměř všechny recenze a komentáře v odborném tisku se shodují ve vysokém ocenění mezioborového přístupu, snahy o formulování nových otázek na půdě marxismu, jakož i serióznosti a vnitřní propracovanosti celé hypotézy o povaze vědeckotechnické revoluce a jejích společenských a lidských souvislostí, pak v ocenění vlastních myšlenek a navržených řešení najdeme velmi různá stanoviska, daná jednak růzností postojů v dnešním třídně rozděleném světě, jednak odlišností metodologických přístupů.

Ve statích, recenzích a komentářích, které vybíráme z velkého množství podobných a které otiskujeme v tomto čísle, se odrážejí charakteristické typy odezvy na knihu „Civilizace na rozcestí“ ve světové vědecké veřejnosti. V socialistických zemích (jak ukazují přetištěné statí a recenze ze sovětského a z maďarského tisku) byla „Civilizace na rozcestí“ přijata jako zajímavý pokus o marxistickou analýzu vědeckotechnické revoluce na půdě dvou protilehlých společenských systémů. Zvláštní pozornost se tu obrací na otázku vnitřní organické souvislosti vědeckotechnické revoluce s výstavbou socialismu a komunismu, která tvoří páteř celé práce. Naopak v buržoazní literatuře se právě tato myšlenka stává předmětem kritiky jakožto „nepodložená“, „ideologická“, a to i tehdy, když se — jak je tomu z velké většiny — uznává vědecký přínos knihy pokud jde o osvětlení podstaty soudobé vědeckotechnické revoluce, o proniknutí do jejích lidských vazeb apod. Na podkladě takové kritiky jsou pak zakládány pokusy interpretovat vědeckotechnickou revoluci jako neutrální „antiideologický“ faktor, či spíše jako základní nástroj konvergence obou světů (srov. názory J. Knudsena v přehledu zahraničních ohlasů na „Civilizaci na rozcestí“). Naproti tomu základní myšlenka „Civilizace na rozcestí“ je, že vědeckotechnická revoluce ve svém celku patří ke kruhu historických jevů epochy výstavby komunismu. Projevuje se ve skutečnosti jako výsledek „technické výzvy“ této revoluce a povede v budoucnu k plnému rozvětvení rozdílu obou světů a k vítězství socialismu a komunismu.

Uveřejňujeme kritiku „Civilizace na rozcestí“ z pera dánského sociálního demokrata, poněvadž v ní je se vši otevřeností proti názoru československého mezioborového týmu o vyhocení rozdílu mezi socialismem a kapi-

talismem v důsledku vědeckotechnické revoluce postavena opačná koncepce o sblížení obou protikladných systémů vzhledem k „technickým nezbytnostem“. Proti aplikaci marxistické teorie o třídním boji, obsažené v „Civilizaci na rozcestí“, je postavena se vši otevřeností „moderní“ koncepce třídního smíru. Proti „neústupné“ socialistické ideologii, které se drží českoslovenští autoři, se tu výslovně pléduje pro buržoazně reformistický pragmatismus. Právě otevřená konfrontace s těmito zcela opačnými přístupy se může ukázat jako poučná pro posouzení vlastního obsahu „Civilizace na rozcestí“.

Vedle této buržoazní interpretace vědeckotechnické revoluce existuje ovšem i druhá interpretace vycházející z „kulturní kritiky“ — jednak v evropské (pravice) podobě, jednak ve formě různých levičáckých interpretací marxismu. Hlavní snahou této pozice je dokázat, že vědeckotechnická revoluce je „mýtus“, že ve skutečnosti neexistuje, a pokud něco podobného existuje, pak je to jen normální pohyb ve sféře techniky, který je vlastní kapitalismu a který má jednou provždy pouze ten význam, že realizuje potřeby kapitalismu. Tak prý třeba odmítnout snahu socialistických zemí o praktické urychlení vědeckotechnického pokroku jako „technokratismus“ a teorii vědeckotechnické revoluce jako ústup od revolučních myšlenek. V tomto smyslu se porůznu objevily námitky i vůči „Civilizaci na rozcestí“ (některé aspekty této kritiky jsou obsaženy v recenzi italského autora G. Neriho).

S postupnými pokroky průmyslové, hospodářské výstavby socialismu dochází i k určitým změnám a posunům v taktice jeho odpůrců. Do popředí se začíná stavět nebezpečí „socialistického technokratismu“. Věci se nyní posouvají tak, jakoby hlavní nebezpečí náhle začínalo hrozit právě ze strany technické inteligence a vedoucích hospodářských pracovníků. Socialismus se prý postupně mění v „technologickou diktaturu“, hrozí manipulace společnosti ze strany „socialistických manažerů“, koncept vědeckého řízení prý pohlcuje všechny principy samosprávy a demokratické účasti lidí na rozhodování.

Nejde ani tak o to, že průmyslová výstavba v socialistických podmínkách je nezbytně rozporuplným procesem, v němž užité prostředky průmyslové techniky — vzhledem ke specifickým společenským efektům spjatým s jejich realizací — vyvolávají do určité míry napětí ve vztahu k socialistickým cílům, nýbrž jde tu o zvláštní polemiku se socialismem, který je tak prohlášen za pouhou odrůdu technokratismu.

Ve světle „Civilizační kritiky“, která stále intenzivněji proniká myšlenkovým životem nejrůznějších zemí, se ovšem musí hlubší a důslednější kritické a revoluční zaměření, které jde na kořen oddělení v buržoazní průmyslové civilizaci, jevit jako scestné, zavádějící. V maoistické politické literatuře i v západních kulturně kritických úvahách se proti komunistickému hnutí zdvihají častá obvinění z „technokratismu“, která vykazují v mnoha směrech příznačnou podobnost.

Objevují se teorie, že socialistické země v posledních 10–15 letech přecházejí do „technokratické fáze“. Hovoří se o nástupu „technokratických vrstev“ v evropských socialistických zemích. Jako „důkazy“ se uvádějí silící snahy těchto zemí o mírové hospodářské soutěžení s kapitalismem, fakta o jejich zapojení do světového trhu; za symptomatické pro tento proces se dále považuje úsilí o denivelizaci a opuštění rovnostářských hesel, využívání ekonomických forem a hmotné zainteresovanosti, reorientace hospodářské výstavby na intenzivní růst, rozšiřování konzumu a v neposlední řadě i skutečnost, že v řadě socialistických zemí se do vedení dostávají — na rozdíl od prvých fází revoluce — lidé s odborným vysokoškolským a zvláště technickým vzděláním.

Za příznak „technokratizace“ považuje „civilizační kritika“ též rozvoj teorie vědeckotechnické revoluce socialistických zemí (proti níž stavi projekt „kulturní revoluce“). V rozporu s fakty světového vývoje prohlašuje „civilizační kritika“ vědeckotechnickou revoluci za pouhou ideologickou záležitost; hovoří o „mýtu vědeckotechnické revoluce“, který ve skutečnosti „maskuje skutečně protikladný socialismu a světa; obviňuje tuto teorii, že „vydává člověka, zvaného „homo technologicus“, za člověka „par excellence“ a ličí prý nástroj (rozvoj vědy a techniky) jako „skutečný účel společenské práce“.

V této interpretaci se vývoj socialistických zemí jeví jako technokratická degenerace. Kdybychom začali označovat jako technokratismus či scientismus pouhý fakt, že považujeme dosažení určitého stupně vědeckotechnického rozvoje naší společnosti za nezbytnou (i když nikoli dostatečnou) podmínku adekvátnějšího ztělesnění programu marxisticko-leninské strany, ocitli bychom se nutně v řadě chylavých učení o nevědomě a nečinné blaženosti ráje. A prakticky bychom nikdy nedošli dále než ke kasárenskému zřízení, jež je jedinou formou kolektivismu, uskutečnitelnou na bázi trvale nedostatečných zdrojů.

Vědeckotechnický pokrok není pro socialismus fetišem, ale jednou z rozhodujících podmínek skutečného osvobození a sebeurčení člověka. Bez jejich splnění jsou současné konkrétní formy socialismu objektivně nutně omezeny. Dosažení nejbližších stupňů materiálně technického rozvoje, např. podstatné rozšíření částečné automatizace, je úkolem dosti dlouhodobým, představujícím navíc z hlediska kvalifikačních a organizačních nároků stále ještě velmi diferencovanou strukturu. Tyto skutečnosti nemohou nemít svou vazbu s politickým systémem této v jistém

smyslu přechodné etapy. Samy metody překonání této etapy musí ovšem v socialismu mít svéráznou podobu. Nelze však ignorovat ani obecně působící determinanty, nelze narušovat světoobecně časovou posloupnost a určité zřetězení jednotlivých článků historického vývoje výrobních sil a výrobních vztahů. Proto také politické formy tohoto přechodu nemohou představovat nic jiného než kombinovaný útvar, spojující v sobě prvky průmyslového řízení i samosprávy, přímé i nepřímé demokracie — se vším, co z toho vyplývá, včetně zásady delegace a reprezentace hospodářských zájmů a politické vůle.

Vědeckotechnická revoluce začíná vstupovat do života společnosti jako proces zachvacující a ovlivňující v té či oné podobě život na celé planetě. Její hluboká vnitřní souvislost se společenskou revolucí, jež prochází světem, nemusí být na první pohled patrná. Naopak, bývá překryta hustým předivem nejrůznějších historických okolností. Nicméně nakonec, podle logiky věci, pouze vyspělá socialistická společnost může vědeckotechnickou revoluci uvést plně do chodu a zároveň využít všech možností, jež poskytuje, a vyvarovat se všech slepých uliček, kterými hrozí.

V prvých fázích vědeckotechnické revoluce najdeme — alespoň pokud jde o látkové podmínky života — leccos obdobného v socialistických a kapitalistických zemích. V perspektivě však lze předpokládat, že se právě v nových podmínkách mnohem víc rozvořou rozdíly obou protikladných soustav v poměru k rozsahu a způsobu využívání plodů vědeckotechnické revoluce. Přitom se bude pravděpodobně obnažovat rozdílná třídní podstata a krystalizovat vlastní socialistická varianta vědeckotechnické revoluce. „Socialistické země“, řekl na moskevské poradě komunistických a dělnických stran dr. G. Husák „vstupují do nové etapy vnitřního vývoje a mezinárodní spolupráce. Vstupují do období, v němž budou ještě intenzivněji působit zákonitosti vědeckotechnické revoluce a mezinárodní socialistická integrace, které mohou mít široký prostor pro svůj rozvoj právě za socialismu, neboť tu není omezení vyplývající z třídní protikladnosti buržoazní společnosti“.

K úkolům takového rozsahu musí pochoptitelně komunistické strany přistupovat cilevědomě, s rozvahou, a neztratit ani na chvíli ze zřetele celkový komplex otázek spojených s vědeckotechnickou revolucí.

Konfrontací nejrůznějších názorů na „Civilizace na rozcestí“ chceme přispět k hlubšímu pochopení problematiky, o níž dnes při studiu vědeckotechnické revoluce a jejích společenských a lidských souvislostí běží.

J. F. — P. M.

Tváří v tvář vědeckotechnické revoluci

(Recenze knihy R. Richty a kolektivu Civilizace na rozcestí, Praha 1967)

Pro naši epochu je příznačná nezvyklá intenzita vědeckotechnického pokroku. Vědeckotechnická revoluce přináší kvalitativní změny pro člověka a společnost. Aby mohly

socialistické země zvítězit v hospodářské soutěži nad kapitalistickými státy, musí převzít iniciativu v rozvoji vědy a techniky, a předejít kapitalistické státy nejen co do rozsahu objevů, ale též při aplikaci těchto poznatků ve výrobě.

Kniha Radovana Richty a kolektivu československých vědců *Civilizace na rozcestí* je věnována nejaktuálnější otázce naší doby — probíhající vědeckotechnické revoluci a jejím sociálním důsledkům.

Zajímavé je, jak kniha vznikla. Z iniciativy ideologické komise Ústředního výboru Komunistické strany Československa a předsednictva Československé akademie věd provedla skupina pracovníků z různých oborů — filosofie, sociologie, politické ekonomie, pedagogiky, politické vědy, lékařství, teorie výstavby měst a bytů atd. — rozsáhlý výzkum problematiky vědeckotechnické revoluce a zkoumala její vliv na člověka a společnost. Již jsme psali o tom, že výsledků této práce bylo použito při přípravě materiálu pro XIII. sjezd KSC a jiných programových dokladů strany, a též že R. Richta byl za tuto práci vyznamenán státní cenou Klementa Gottwalda.¹

Autoři se domnívají, že mimořádně rychlý rozvoj vědeckotechnické revoluce během posledních desetiletí, rychlý rozvoj materiální základny společnosti, časem změnil obsah civilizace a vytvořil ohromné možnosti pro socialismus a komunismus. Jestliže svého času průmyslová revoluce vytvořila základy pro rozvoj kapitalismu, současná vědeckotechnická revoluce je svou vnitřní logikou spojena s přípravou a vznikem komunismu. Radovan Richta a jeho spoluautoři se odvolávají na Marxe, který ve své kritice kapitalismu a průmyslové civilizace neomezoval revoluční úkoly jen na změny ve výrobních vztazích, ale měl na mysli revoluční přeměnu systému výrobních sil a místa člověka v tomto systému.

Podle názoru autorů historická zkušenost ukázala, že úroveň a struktura výrobních sil má pro vývoj společnosti a člověka značně větší význam, než se v teoretických dílech dosud psalo. Dnes nelze na výrobní síly pohlízet tak úzce, jak to bylo možné v době industrializace (což vyplývalo z tehdejších podmínek), jako na souhrn výrobních prostředků a pracovní síly. Dnes je třeba je chápat — tak se píše v knize — jako souhrn výrobních sil člověka, tj. společenských kombinací a vědy, tvůrčích schopností člověka a stupně, jehož dosáhl v ovládnutí přírody.

Specifiku vědeckotechnické revoluce, která se liší od průmyslové revoluce, vidí autoři knihy v univerzální změně všech výrobních sil společnosti (subjektivních a objektivních), v přeměně vědy v přímou výrobní sílu společnosti. Studium změn ve výrobních silách

umožňuje dojít k závěru, že v dnešní materiální základně společnosti existuje určitý kvalitativní stupeň růstu. To, co nebylo možné před touto revolucí, se jeví dnes jako zákonitá nutnost. A naopak staré vyzkoušené cesty se za touto hranicí stávají cestami zastávání, konzervatismu. Překročit tento základní mezník současné civilizace je každodenním osudem naší generace, avšak to před ní staví zvláštní požadavky.

Socialismus by nemohl zvítězit, kdyby přednostní společenského zřízení, oproštěného od třídních protikladů, se neprojevovaly ve schopnosti reagovat na podmínky, motivy a hnací síly vědeckotechnické revoluce novými parametry růstu civilizace. Socialismus vytváří pro vědeckotechnickou revoluci nepřeberné možnosti a současně skládá v průběhu této revoluce důležitou historickou zkoušku. Naši epochu — píší autoři — mohou pochopit jenom ti, kdo pochopí smysl velkých, nezvyklých změn. Vše nasvědčuje tomu, že pochopení těchto změn dá odpověď na řadu nejdůležitějších otázek, které socialistická společnost musí řešit na cestě svého rozvoje.

Ve spojitosti s tím autoři vzrušuje „paradox“ současné společnosti, obzvlášť dnešního systému vzdělání, který připravuje členy společnosti na skutečnost, která je čeká za 15–20 let, ale dělá to metodami, které odpovídají současné a nikoli budoucí etapě rozvoje civilizace.

Socialismus má velké možnosti dosáhnout úspěchu při reformě vzdělání a tím by mohl využít, jak říkají autoři, ohromných historických předpokladů k převzetí iniciativy ve vědeckotechnické revoluci.

Základní složitost vědeckotechnické revoluce je podle mínění autorů v tom, že se opírá o rozvoj tvůrčích sil člověka, ale teprve ona je může vyvolat k životu v masovém měřítku. Autoři se též odvolávají na závěry akademika V. A. Trapeznikova, jenž napsal, že právě vysoký stupeň rozvoje techniky i automatizace dá člověku poprvé v dějinách možnost se věnovat sobě samému.

Když rozvoj tvůrčích sil členů společnosti se svou povahou stává rozhodujícím činitelem v rozvoji společnosti, pak podle názoru autorů ta odvětví, která dříve byla víceméně významná pro rozvoj výroby — masové prostředky kultury a informací, veřejné služby, cestování, volný čas atd. — dostávají nový vztah k základní výrobní síle — vědě. Investice do „člověka“ dosud znamenaly jen rozšíření spotřeby, které nemohlo mít zvláštní vliv na rozvoj výrobních sil. Avšak ve světle vědeckotechnické revoluce se každé nevyužití možnosti přemístit prostředky ve směru investic do člověka a rozvoje jeho sil stává hospodářským plýtváním.

V souvislosti s tím se obzvlášť zajímavým a aktuálním jeví závěr, že socialismus ve své soutěži s kapitalismem a v boji za růst spo-

¹ Viz Filosofické nauky č. 6, 1967, s. 100–101, kde se píše mj.:

„Kniha autorského kolektivu, v jehož čele stojí Radovan Richta (*Civilizace na rozcestí* — *Společenská a lidská souvislosti vědeckotechnické revoluce*), je významnou událostí ve vědeckém životě ČSSR. Dodala látku k úvahám představitelů nejrozličnějších věd i profesí. Cílem této významné práce bylo

původně připravit pro XIII. sjezd KSC analýzu nejbližších ideologických úkolů, před nimiž strana stojí v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí. Důkladné studium této látky vedlo k širším perspektivním závěrům pokud jde o problematiku vědeckotechnické revoluce s jejími důsledky pro společnost a člověka, i pokud jde o způsob řešení společenských problémů, které jsou s ní spjaty.

třeby vůbec nemusí kopírovat „spotřební systém“ Západu. Může vytvořit vlastní způsob života, zlepšit pomocí vědy potřeby reprodukce (racionální normy jídla, oděvu, dopravy atd.), řešit otázky ve sféře spotřeby rozvojem systému masových veřejných služeb, společensko-ekonomickým stimulováním nových, vyšších požadavků a hlavně vyšších požadavků člověka na vlastní všestranný rozvoj.

Lidský intelekt má ohromné rezervy. A bude-li celý průběh vědeckotechnické revoluce cílevědomě řízen, může se stát základem pro další rozvoj neukončeného procesu „polidštění člověka“.

Věda, která prostupuje celý výrobní proces jako univerzální výrobní síla (podle vyjádření J. D. Bernala), byla doposud usměrňována průmyslem. Dnes však má tendenci průmysl vést. Její zvláštní úloha v systému výrobních sil se vysvětluje zvláštními schopnostmi se rozvíjet a zvešobecnovat. Tato tendence vědy bude žádat od nových generací, aby se zřekly obecných představ a míry přístupu k proporcím a úloze vědy.

Avšak — podle mínění autorů — ohromné možnosti, které socialismus má ve sféře rozvoje vědy, jsou bržděny celou řadou faktorů, z nichž nejzávažnější je zaostávání ekonomické struktury a stimulů, což zmenšuje efektivnost vědeckotechnického rozvoje a brzdí rozvoj lidí.

Velkou hodnotu jak vědeckou, tak i praktickou má příloha této knihy, zahrnující rozsáhlý seznam literatury, řadu tabulek a též praktické návrhy a doporučení autorů. Autoři při respektování zvláštností své země formulují konkrétní úkoly dalšího rozvoje, které musí republika řešit v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí, probíhající ve světě. Autoři doporučují zaručit další komplexní výzkum problému vědeckotechnické revoluce a jejích důsledků pro společnost a člověka jako základní výzkum různých odvětví vědy. Zároveň považují za nutné seznámit celou společnost s perspektivami vědeckotechnické revoluce.

V knize se zdůrazňuje nezbytnost promyšlené integrace vědeckotechnických tendencí s možnostmi socialismu a s příznivými zvláštnostmi republiky (např. tradiční vysoký stupeň profesionální přípravy značného počtu pracujících je s to kompenzovat též nepříznivé zvláštnosti země — nízké zásoby surovin).

Jelikož podle mínění autorů představuje dnes předstih vědy před technikou a techniky před průmyslem novou zákonitost, v knize se nedoporučuje soustředěnější orientace na zvyšování přímé výroby, jestliže národohospodářský efekt tohoto předstihu může být vyrovnán nebo i překonán efektivnějším vlivem na výrobní síly v předvýrobním stadiu (ve vědeckém výzkumu atd.) a též ve sféře péče o člověka a rozvoje jeho tvůrčích sil a schopností.

V knize se zdůrazňuje, že rostoucí význam subjektivních faktorů ve vědeckotechnické revoluci si vyžadá operativnější a účinnější formy řídicí činnosti komunistické strany, přebudování tradičních prostředků stranické

práce. Vědeckotechnická revoluce značně mění požadavky na ideový život, zvláště z hlediska duševní reakce a rozsáhlé informovanosti. Je třeba očekávat nikoli útlum, ale intenzifikaci ideového života a střetávání hledisek, pro které bude nezbytné najít nové formy odlišné od těch, které doposud provázely třídní boj.

Autoři vyzývají ke studiu nových problémů civilizace, k hledání jejich marxistického řešení, založeného na důkladném rozboru stavu věcí a podrobném studiu důsledků vědeckotechnické revoluce pro kapitalistický svět. Jedním z vážných nedostatků teoretické vybavenosti socialismu je — podle mínění autorů — určité podhodnocení vlivu kvalitativních změn ve struktuře výrobních sil na povahu společenských procesů a místa člověka v kapitalistické společnosti. Odstranění těchto nedostatků je o to důležitější, že v ideologickém boji soupeř těchto slabých míst využije.

Recenzovaná práce je důležitým krokem vpřed při marxistickém vypracování otázky o sociálních důsledcích vědeckotechnické revoluce pro společnost a člověka. Pohled autorů míří do budoucna, jejich kniha mluví o zítřku socialismu, o materiálních základech komunismu. Pevně věříme, že vytištění této knihy v ruském překladu se setká se zájmem, neboť kniha je podnětem k úvahám nejen pro vědecké kruhy — filosofy, sociology, ekonomy, ale i pro inženýry a techniky, pracovníky osvěty a také pro představitele jiných oborů jak „výrobní“, tak i „nevýrobní“ činnosti — pro všechny pracující, kterým je osud socialismu drahý.

V. D. Skaržinskaja,
Filosofskije nauki č. 2/1968
SSSR

Civilizace na rozcestí — Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce

Radovan Richta ve spolupráci s mezioborovým týmem, Praha 1968.

Je jasné, že s investicemi do vědy a technického rozvoje ve stupni až dosud neznámém — až 3–4% národního produktu u velmocí — a s rychlými společenskými změnami jakožto jejich důsledkem stojí civilizace na rozcestí. Lidstvo stojí před obtížnou, avšak nutnou volbou mezi pokračováním ve své dosavadní historické cestě, po které dojde možná ke zkáze pro nedostatek společenského přizpůsobení, nebo nalezením zcela nové cesty diktované vědeckotechnickou revolucí — nové cesty zahrnující mocné změněné životní formy nejen v oblasti produktivity, nýbrž i ve všech společenských a kulturních oblastech. Potud můžeme všichni souhlasit, ale jaká nová cesta by měla být zvolena? V tomto bodě zdaleka neexistuje táž jednotnost.

Existují nálehavé důvody pro studium a rozhodování o této nové volbě, lidstvu předkládané. Je nutno kriticky revidovat naše kulturní a politické ideje, dokonce i nejpevněji vybudované ideologie, tváří v tvář bouřlivému postupu současných společenských

změn. Na základě těchto úvah bylo skupině československých vědců vedených Radovanem Richtou, většinou vědeckých pracovníků náležejících k Československé akademii věd, uloženo prozkoumat problémy v souvislosti se společenskými a lidskými důsledky vědeckotechnické revoluce. Jejich pokus přezkoumat mnohonásobnou problematiku a cesty, po nichž by se společnost měla pokusit jít, není bez precedentu. Jedním z nejznámějších pokusů pojednat o budoucnosti společnosti je pokus francouzské „Groupe 1985“, ale rovněž mnozí další činitelé se zabývali aspekty problematiky budoucnosti, například americká a anglická vládní komise.

Východiskem pro československou vědeckou skupinu je nová společenská situace, která vznikla s vědeckotechnickým oživením po druhé světové válce. Bylo nutno pohlížet na údobí industrialismu jako na nahrazené údobím novým, zahrnujícím dokonce větší vědecké úsilí než doposud — automatizovanou produkci, nové formy komunikace, atd. atd. Tato vědecká skupina se domnívá, že zvláště v oblasti ekonomie musí být revidovány doposud přijímané teorie ekonomického růstu. Rozhodujícím faktorem již není, jako tomu bylo v industriální fázi, účinek zvýšených investic do kapitálového aparátu, nýbrž účinek investic do výzkumu a technického rozvoje. Tato výzkumná skupina se ovšem domnívá, že současné údobí je údobím obtížného přechodu. Je nutno provést velkou práci pro společenskou reformu, dříve než bude možno uskutečnit vědeckotechnickou revoluci. Podaří-li se tato práce, a také jediné tehdy, bude moci společnost podle názoru skupiny užívat nesčetných žádoucích výhod, jako například zkrácené pracovní doby, práce rozvíjející lidskou osobnost ve větší míře, lepšího bydlení, lepšího školení a informací, větší participace v produktivním a veřejném životě a všeobecně vyšší životní úroveň.

Na základě velmi obsažných analýz dřívějšího a současného průmyslového vývoje a rovněž postupující vědeckotechnické revoluce končí kniha epilogem, v němž jsou některé obecně formulované úvahy o potřebách, které musí společenské řízení uspokojit, má-li být dosaženo výhod nové éry. V této souvislosti leží hlavní důraz na problémech Československa, avšak analýzy a úvahy mají obecný charakter.

Jednu z hlavních tezí předkládaných v knize je, že nový stupeň v historickém vývoji patří socialistickému systému v tom smyslu, že oproti kapitalismu je schopen rozvíjet vědu a techniku pro blaho lidstva a současné měnit prostředí jednotlivého člověka. Toto blaho by působilo jak z hlediska produktivního života, tak z hlediska kulturního života, takže by bylo možné vyhnout se odcizení industriálního věku a jedinec by dosáhl vlivu nad svým vlastním vývojem a vývojem společnosti. V důsledku toho by dosáhl zlepšených poměrů a osobního uspokojení jako člen společnosti.

Existuje potřeba knih o volbě příštích možností — ať již s autory souhlasíme nebo nesouhlasíme. V této recenzi budou hlavně

zdůrazněny některé specifické body v knize, které se nabízejí k diskusi. Ovšem, pokud jde o základní hlediska knihy — vliv vědeckotechnické revoluce a dlouhou řadu požadavků formulovaných vůči sociální politice —, postoj recenzenta je úplně shodný.

V zásadě se recenzent nestaví za kapitalistický nebo socialistický systém, ani proti nim. Oba systémy procházejí v těchto letech vývojem. Podle názoru recenzenta budou v budoucnosti prověřovány a tím modifikovány pod nátlakem požadavků, které bude mít na společnost vědeckotechnická revoluce.

Kapitalismus a socialismus za vědeckotechnické revoluce

V knize se uznává, že oba společenské systémy — z nichž každý představuje různé formy — byly během několika posledních let nuceny se podrobit procesu znovupřizpůsobení. Říká se, že kapitalismus se částečně reformuje a že také socialistické systémy se musí přizpůsobovat. Problémy jako řízení, školení a informace, hlas ve věcech produkce, odcizení atd. se nevyřeší automaticky — jak někteří věří — zavedením socialistického systému společnosti.

Pokud jde o hodnocení historického vývoje, domnívají se autoři, podobně jako anglický historik vědy J. D. Bernal, že kdyby byl socialismus býval zaveden do průmyslového vývoje v dřívějším stadiu, byl by pravděpodobně uspil vědeckotechnický rozvoj více, než se to podařilo kapitalismu. To je rovněž názor recenzenta, avšak je třeba dodat, že značná nabídka pracovní síly v první fázi industrialismu nepovzbuzovala kapitalismus, aby zaváděl pokrokovou techniku výroby. Dnes je ovšem situace rozdílná, neboť kapitalistické podniky a státní moc v kapitalistických zemích se normálně zajímají o podporu výzkumu a využívání jeho výsledků. (Byl to mimochodem J. D. Bernal, kdo na konci třicátých let uvedl v život výraz „vědeckotechnická revoluce“.)

V běžné diskusi o výhodách kapitalismu a socialismu nebudeme na tomto místě pokračovat, nicméně však je v knize několik bodů, které si zaslouží zmínky.

Podle recenzentova názoru si autoři zcela neuvědomili stupeň, do kterého jsou alespoň některé z takzvaných kapitalistických zemí podrobeny změně. Ve skandinávských zemích je například asi 40 % národního produktu řízeno veřejnými úřady. Předseda dánské vlády pravého křídla a strany středu nedávno prohlásil, že během deseti let budou za předpokladu, že ekonomický růst bude pokračovat, veřejné úřady pravděpodobně spravovat asi polovinu národního důchodu. Současně kontroluje stát ve vzrůstající míře podniky, za nichž funguje průmysl a odborové hnutí usiluje o zvýšení svého vlivu. Například v Dánsku vytvořila národní organizace práce výbor k prodiskutování otázky participace dělníků v rozhodování týkajícím se podniků jak soukromých, tak veřejných.

Nelze popřít, že ve velkých zemích s ohromnými podniky vykonává kapitalismus větší vliv na celkový vývoj společnosti než soukromé podniky v malých zemích. Ovšem

při kritice temné stránky soukromého kapitalismu v zemi, jako jsou například Spojené státy, je nicméně třeba mít na paměti to, o čem se autoři nezmiňují, totiž že federální struktura země ztěžuje řídicí vliv státní moci.

Kniha pojednává o některých problémech, které vznikají v průběhu změn vyplývajících z vědeckotechnické revoluce v socialistických zemích. Je zde například zmínka o problému přebujelé administrativy v centrálně kontrolovaném plánovaném hospodářství. Autoři se domnívají, že je nutné do socialistického systému vpravit určitý stupeň ekonomické automatizace, aby byly sníženy administrativní úkoly. Mezi ekonomy je rozšířeno mínění, že zatímco socialistické země mohly organizovat produktivní život v ekonomice s dosti malým počtem výrobků a při jejich výrazném nedostatku, produkce a distribuce v diferencovanější ekonomice je daleko obtížnější problém, a právě zde byla žádoucí důkladnější automatizace. Podle názoru recenzenta vývoj, který probíhá v postupující vědeckotechnické revoluci, pravděpodobně oba systémy vzájemně sblíží: kapitalistické země budou nuceny ve větší míře zavést státní iniciativu a státní řízení, a socialistické země budou nuceny organizovat svůj produktivní život — v diferencovanější ekonomice — s větším využitím automaticky fungujících mechanismů přizpůsobení.

Pokud je recenzent schopen hodnotit situaci, existující rozdíly mezi kapitalistickými a socialistickými systémy budou pravděpodobně vyrovnány pod tlakem vědeckotechnické revoluce, která tak říkajíc bude *diktovat hlavní rysy společenské organizace*.

Pouze na těchto základech se možná bude současný konflikt mezi Východem a Západem jevit asi tak za dvacet let jako imaginární — způsobený „ideologickými neshodami“.

Třídní boj v marxistickém smyslu je další výrazné téma knihy. Na základě marxistické definice třídního rozporu, totiž rozporu mezi pracovní silou (tj. všemi těmi, kdo nemají příjmy ze zisku) a kapitalisty, kteří žijí ze zisku, jsou občas zdůrazňovány neuspokojivé aspekty kapitalismu jak v industriální fázi, tak v průběhu současné vědeckotechnické revoluce. V socialistické společnosti neexistují podle definice třídní rozpor, neboť zisk byl zrušen.

Autorům je dobře známa západní literatura o změnách ve společenské struktuře jakožto výsledku technologického rozvoje (vznik vyšší a nižší třídy bílých límců, „manažerská revoluce“ atd.). Nicméně však dosud uznávají, že podle marxistické definice je třídní rozpor ústředním problémem i v moderní kapitalistické společnosti. Nebudeme zde oživovat celou diskusi o této problematice, avšak chtěli bychom nicméně zdůraznit, že tento způsob nazírání na věc se zdá přemrštěně zjednodušený a poněkud zastaralý. Třídní rozpor v marxistickém smyslu bezpochyby v moderní kapitalistické společnosti dosud existují, avšak jsou mocně utlumeny v důsledku řídicího vlivu státu a v důsledku mobility mezi společenskými skupinami, a

tyto třídní problémy musí být rozhodně uvažovány paralelně s neshodami a rozpory, které se vyvinuly jinak — např. propast mezi technickou elitou a zbytkem společnosti, mezi městem a venkovem, mezi vedoucími a funkcionáři, atd.

Domněnka, že společenské neshody a rozpory právě zmíněného typu by měly v socialistické společnosti automaticky vymizet, je naivní. Autorský tým se sice nedopouští této chyby, nicméně však zdůrazňuje, že překonání těchto rozporů pomocí vhodné společenské organizace bude pravděpodobněji v socialistické společnosti než v kapitalistické. Podle názoru recenzenta je tento postoj velmi optimistický. Spíše se zdá, že organizační problémy moderní společnosti, např. problémy vůdcovství, participace v práci, vytvoření vhodného obytného prostředí atd. mají více či méně totožný charakter a rozměr v moderní kapitalistické i socialistické společnosti. Opakují, že je to vědeckotechnický rozvoj, který navozuje hlavní společenské problémy způsobem více či méně jednotným v různých společenských systémech, a který také ve velké míře diktuje neuspokojivější řešení.

Příklad z Dánska osvětlí tento myšlenkový postup, pokud jde o obytné prostředí ve velkém městě. Asi polovina bytů stavebních společností podporovaných státem, které umožňují nájemníkům participaci na řízení. Avšak této možnosti mluvit do řízení není využíváno dosti účinně tak, aby umožňovala vytvoření obzvláště přátelského obytného prostředí se společenskými kontakty a účastí ve společenských záležitostech. Lidé jsou obvykle příliš zaměstnání svou prací, domácností, televizí a soukromými záležitostmi. Sociální obytné projekty nejsou znatelně lepší než ty, které jsou financovány soukromě (až na poněkud nižší cenu). Je třeba ještě jednou říci, že československý výzkumný tým si je bezpochyby vědom organizačních problémů, pokud jde o vůdcovství, účast na řízení, atd., avšak zdá se, že tuto problematiku podceňuje.

Příliš málo o výzkumné politice

Místo aby bylo věnováno dvě stě stránek popisu slabín předcházející industriální společnosti, včetně nedostatků raného kapitalismu, měly být zpracovány dnešní problémy podrobněji a konkrétněji. Takto nelze zpracovat všechny oblasti v díle, které je tak široce založené jako tato kniha, a pojeté vlastně jako přehled, avšak více analýz a diskusí mělo být věnováno tomu společenskému faktoru, který kniha zcela oprávněně vytýčuje jako nejdůležitější v moderní společnosti: vědeckotechnický rozvoj. Problémy výzkumné politiky měly být zpracovány podrobněji a konkrétněji. „Vyhlašování programu“, která jsou roztroušena v knize, nestačí. Je téměř vždy možné zhruba souhlasit s takovými obecnými tvrzeními jako: „výzkum by měl být co nejvíce podporován“, „práce na technickém rozvoji by měla být zintenzivněna“ atd.

Dnes jsou skutečně ústřední otázky: Kdo má řídit výzkum? Jakou rychlostí by měl být prováděn? Které směry výzkumu by měly být podporovány a které jsou méně důležité? Je každý výzkum společensky žádoucí? Je do společnosti vložen mechanismus, který automaticky řídí výzkum k společenskému blahu, nebo existují silné ekonomické a jiné společenské síly, jejichž účelem je podporovat výzkum, který možná vede společnosti všeobecně a jednotlivou společnost zvlášť ke zhroutilosti?

Kniha zdůrazňuje nutnost rozvinout větší úsilí v oblastech společenské vědy budoucí společnosti, aby byly řešeny společenské problémy vznikající v epoše změn. Recenzent zcela sdílí tento názor. Avšak jak mnoho znamená toto vyhlášení programu? Jak velké úsilí a v kterých oblastech? Bude-li 15–20 % pracujícího obyvatelstva zaměstnáno v oblasti výzkumu a vývoje — jak si autoři knihy představují vývoj v příštích dvou desetiletích —, silné společenské síly způsobí, že většina tohoto úsilí bude zaměřena na oblasti přírodních věd a technologie. Za předpokladu, že „zmenšující se obrat“ silně nesníží výtěžek výzkumu, povede to k tak velkým společenským změnám, že bude zapotřebí výjimečné mocných společenských přizpůsobení a že odpovídající společenský výzkum bude nutný.

Odcizení

Další téma, které se opakovaně objevuje v knize, je takzvané odcizení práce, společnosti a prostředí vůbec. Výzkumný tým poznává, že tento jev byl popsán již Karlem Marxem a že je důsledkem postoje dělníků již od počátku industriální civilizace, neboť dělníkovi bylo uloženo hlídat stroje bez možnosti iniciativy, zdokonalování sebe sama nebo participace. Autoři knihy se rovněž domnívají, že toto odcizení je dosud všeobecné jak v kapitalistické, tak v socialistické společnosti, i když od Marxovy doby již došlo k vylepšení mezd a snížení pracovních hodin.

Autoři však věří, že odcizení je v socialistické společnosti přechodným jevem. S pomocí vědy a technologie bude možné automatizovat ve velké míře produkci, takže ubíjející práce, při níž dělník ztrácí svou sebeúctu, bude vymýcena, právě tak jako mohou být sníženy pracovní hodiny, takže dělníci se mohou více školit a účastnit se řízení výroby a organizace společenského života kulturními a politickými aktivitami. To všechno zní velmi dobře, spokojíme-li se s formulováním toho, co bychom si přáli, v obecných pojmech. Pro člověka a společnost je snad nutné mít utopii, ideologii, jako svůj cíl, avšak kontakt s realitou musí být v pořádku. Podle názoru recenzenta v diskusi o této problematice tomu tak není.

Kniha konstatuje, že v kapitalistické společnosti snahy o zlepšení „ovzduší na pracovišti“, například společenskými opatřeními v soukromých podnicích, zřízení závodního výboru apod. jsou pouhou vějíčkou sloužící k uklidnění dělníků a k tomu, aby zapoměli

na rozhodující reformu ze socialistického hlediska — převzetí výrobních prostředků státem.

Pak autoři přiznávají, že převzetí výrobních prostředků státem samo o sobě problém odcizení zdaleka neřeší. Z dlouhodobého hlediska bude ovšem možné těmito prostředky zajistit, aby se jedinec cítil aktivním členem společnosti a podílel se na rozhodování o výrobě a společenském životě. Je však tento optimismus oprávněný? V Dánsku, právě tak jako v mnoha jiných zemích, stát již dávno převzal většinu železničních provozů a velkou část autobusové dopravy. Je ovšem sotva možné na tomto základě pozorovat nějaké větší uspokojení mezi 25 000 funkcionáři a dělníky v podnicích řízených státem než mezi dělníky v soukromých podnicích. Dobře připravený výzkum těchto okolností by snad mohl ukázat něco jiného, avšak recenzent odmítá tomu věřit. Je pravděpodobné, že obtíž spočívá docela jinde než ve vlastnickém vztahu — totiž v charakteru práce a ve formě organizace na pracovišti s jeho komunikačními problémy. Také v této oblasti se jeví do budoucnosti zaměřený optimismus československého výzkumného týmu jako příliš veliký.

Při několika příležitostech autoři zdůrazňují, že na základě správného vědeckotechnického úsilí a v mezích socialistické společnosti by mělo být možné snížit během několika desetiletí pracovní týden na 20–25 hodin. Domnívají se, že to by dalo jednotlivci čas a sílu nutnou k tomu, aby se odborněji vyškolil a participoval na společenských záležitostech.

Čas ukáže, není-li pouze přání otcem myšlenky, jakkoli přitažlivé to zní. Je bezpochyby pravda, že by mělo být možné značně snížit pracovní dobu pro většinu obyvatelstva jen relativně účinnou společenskou organizací, ať už kapitalistickou nebo socialistickou. Je však třeba pochybovat o tom, zda se z těchto důvodů odcizení zmenší — spíše naopak. To bude pravděpodobně důsledkem faktu, že společnost se stane ještě komplikovanější, než je dnes, aby produktivita mohla být tak vysoká, jak se předpovídá. Tendence, kterou již můžeme pozorovat, pravděpodobně zesílí: relativně malý počet úředníků a techniků ve vedoucím postavení bude nadále velmi zaměstnáno a bude mít dlouhý pracovní den. Lidé na vyšších místech se dnes nemohou „udržet na výši“ při 20–25 hodinách práce, a bude to pro ně ještě nepravděpodobnější v budoucnosti. Požadavky na obeznámení se s nejnovějšími poznatky a na profesionální schopnost dosáhnout všeobecného přehledu, požadovaného ve vedoucí funkci, spíše vzrostou než klesnou. Tato skupina osob bude pravděpodobně ve stálém stresu, avšak na druhé straně dosáhnou její členové pravděpodobně pocitu, že jsou „při tom“. (Říká se, snad oprávněně, že rychlý vědeckotechnický rozvoj je odpovědný za opakované náporů stresových symptomů. Také na to našla věda léčebný prostředek — uklidňující drogy.)

Na rozdíl od vedoucí skupiny bude v budoucnosti existovat větší část obyvatelstva, která v důsledku automatizované techniky bude schopna dosáhnout zkrácení pracovní doby skutečně až na 20 hodin týdně. Ovšem, na základě recenzentova hodnocení současných trendů, větší část této velké skupiny bude pravděpodobně „stát mimo“ společenský a politický vývoj. Možné členství v obchodní „skupině nátlaku“ v této souvislosti nepadá na váhu. Společnost se stane tak komplikovanou a diferencovanou, že se lidé ve velké míře vzdají účasti na společenských procesech rozhodování. Místo toho se budou zabývat různými koníčky a práce bude považována za něco, co je nutné překonat. I nejširší užítí osvěty, jak si je představuje československá výzkumná skupina, např. pomocí informací řízených automatickým počítačem doma, stěží změní tuto situaci. Většina lidí nebude schopna sledovat hustý tok informací.

To bude pravděpodobně platit bez ohledu na to, kolik základního školení a mimoškolního vzdělání bude poskytnuto, a bez ohledu na to, bude-li forma společnosti kapitalistická nebo socialistická. Zdá se, že československá výzkumná skupina má neobyčejný stupeň optimismu pokud jde o možnosti elektroniky a zvláště strojů na zpracování dat v oblasti informací. Takový optimismus se jeví značně přehnaným. Na druhé straně recenzent netvrdí, že školení a osvěta by neměly být co nejvíce šířeny a že neměly být dosaženo výsledků rovněž pomocí zdokonalených technických pomůcek. Současně však je nutno brát v úvahu, že tok informací vzrůstá, a v tomto ohledu ztěžuje proces společenské komunikace.

Školení a osvěta v budoucí společnosti

Výzkumný tým je rovněž extrémně optimistický v oblasti školení a osvěty. Vyjadřuje víru ve vrozené dobré lidské vlastnosti, jež se mohou rozvinout ve vhodném prostředí za předpokladu, že je užito moderních technických pomůcek v plném rozsahu. Existují rovněž důvody pro určité množství optimismu, avšak ten může být přehnaný. Lze si představit vývoj podle Pavlovových idejí v živočišném světě tak, že „dobré“ reflexy budou v člověku vybudovány. Kdo však pak bude „vedoucím tohoto experimentu“? Je rovněž možné, že člověk je tak rozumným tvorem, že vidí svou vlastní výhodu v životě podle očekávání ve společenském prostředí, které je lepší než současné. Ovšem zkušenost předcházejících věků vzbuzuje pochyby, zda je právě tolik optimismu oprávněno. Výzkumný tým se vyhýbá konkrétnějšímu pojednání o těchto ústředních problémech. Nediskutuje se ani o možnosti, že člověk je tak komplikovaným tvorem, že by docela dobře mohl náhle objevit, že je nesmírně znuděn svým prostředím, ačkoli materiálně je na tom velmi dobře. Není nepředstavitelné, že v budoucí společnosti navzdory blaho-bytu a informacím si budou mnozí lidé přát, aby mohli vykouřit v klidu svůj hašíš a z toho důvodu odmítnou, aby jim lékaři za-

bránili umřít v pravý čas. Je možno dnes pozorovat tendence v tomto směru v některých nejlabhobytnějších společnostech. Například jak Dánsko, tak Švédsko mají problém s nadužíváním hašíše a LSD. Lidé z levého křídla obecně trvají na tom, že mladí lidé užívají hašíš a LSD, poněvadž shledávají nemožným přizpůsobit se prohnílé kapitalistické společnosti, která plodí odcizení, avšak zdá se, že celý problém má obecnější charakter.

Při hodnocení optimismu knihy pokud jde o možnosti školení a osvěty musíme vzít v úvahu, že současný trend k diferenciaci v zájmu obyvatelstva bude pokračovat a dokonce zesílí, ruku v ruce se vzrůstajícími vědomostmi a dokonalejší délbou práce. To znamená, že se zájmy obyvatelstva budou rozšiřovat na stále větší oblast. V souhlase s tím se sniží možnosti zesílení zájmů o záležitosti obecné kultury a politiky.

Jak již bylo řečeno, recenzent je dalek toho, aby popíral, že existují velké možnosti zvýšeného školení a osvěty jak v kapitalistické, tak v socialistické společnosti. Je však třeba zdůraznit, že je to technologie, která nám poskytuje tyto možnosti, že nejsou vytvářeny jednou nebo druhou ideologií.

V *Civilizaci na rozcestí* je vyjádřen názor, že téměř neexistují meze toho, čemu se člověk může a přejde naučit pomocí programovaného učení, shromažďování dat atd. Existuje ovšem mnohé, co naznačuje, že — pokud jde o energii — „exploze informací“ již daleko přesahuje normální lidskou schopnost a kapacitu. Je také třeba vzít v úvahu, že lidé nejsou superintelektuální tvorové: chtějí se účastnit každodenního života.

Při takovém nadšeném líčení velkých možností zpracování dat v oblasti informací a jiných forem elektronické komunikace by bylo rovněž moudré „opanovat se“ z dalších důvodů. Kdo naplní zásobárny dat informacemi? Jak by se mělo zabránit zneužití budoucích velkých možností pro naplnění zásobáren dat lživými údaji a propagandou? Československý výzkumný tým zdůrazňuje na několika místech v knize důležitost „volného toku informací“, avšak odtud ke stanovení, jak se to má organizovat, vede bezpochyby dlouhá cesta. Zde opět chybí konkrétní návrhy, které by měly být přinejmenším naznačeny, zatímco bezpochyby leží mimo rozsah knihy.

Statistický materiál

Knihy je vybavena bohatým statistickým materiálem pro osvětlení industriálních fází a společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce. Vcelku je tento materiál dobrý a názorný. Na některých místech je ovšem pokažen dosti odvážnými statistickými srovnáními skupin, jejichž základní definice je nejasná nebo nejistá. Například čas průměrného dělníka v SSSR, využívaný v roce 1924 pro „politickou veřejnou činnost nebo politickou a kulturní činnost“, je srovnáván s odpovídajícím časem analyzovaným pro rok 1959 (109 a 17 hodin ročně). Srovnání tohoto druhu se jeví

tak nejistými, že mohou stěží být prováděna.

Další příklad: říká se, že z členů americké sněmovny v roce 1960 byla jen 3 % vědců a techniků, zatímco odpovídající procento delegátů nejvyššího sovětu v SSSR je 25. Na první pohled se nezdá být tento velký rozdíl pravděpodobný. V USA existuje značně více lidí školených po dosažení věku dvaceti let než v Sovětském svazu, a pravděpodobně také více či méně odpovídající počet jich je ve sněmovně. Díváme-li se na věc ze širokého hlediska, jsou to ovšem maličkosti. Vcelku je statistický materiál výborný a jinak je výsledkem imponujícího úsilí.

Závěry

Závěrem lze knihu *Civilizace na rozcestí* charakterizovat jako velkopřesahující popis naší současné společenské situace jak v socialistických, tak v kapitalistických zemích, avšak s hlavním důrazem na československé problémy. V textu jsou činné pokusy naznačit některé velmi obecné směry pro rozvojovou politiku, kterou výzkumný tým považuje za nutnou na základě vědeckotechnické revoluce. Vcelku je kniha významným přínosem k pokračující diskusi o možnostech moderní společnosti. To, co v knize chybí, je zvláště podrobnější pojednání o společenských a politických reformách, které budou nutné, a především podrobnější pojednání o výzkumné politice.

Podle recenzentova názoru obsahuje kniha velmi silný rozpor. Na jedné straně výzkumný tým vždy znovu žádá, aby vědeckotechnické porozumění bylo zahrnuto do společenského života pro blaho obyvatelstva. Na druhé straně buduje celý tento rozvoj na ideologii, na socialistické ideologii, která je ovšem — ať ji posuzujeme jakkoli — souborem hypotéz o společnosti a lidském životě, který musí být neustále prověřován v měnícím se světě reality. Ovšem, zatímco v oblasti vědy a technologie je třeba vlastní hypotézy neustále prověřovat, je situace bezpochyby obtížnější, jedná-li se o prověřování a přizpůsobování společenských ideologií. Zde je pak možno mluvit o setrvačnosti historického vývoje, přes relativně velkou otevřenost československého výzkumného týmu v analýze i hodnocení.

V pojetí recenzenta bude vědeckotechnická revoluce z dlouhodobého hlediska znamenat zrušení ideologií v jejich současné rigorózní formě. Za takových velkých společenských změn a s takovými mocnými společenskými silami, které jsou nyní uvedeny do pohybu v důsledku vědy a technologie, téměř neexistuje ideologie, která může přetrvat, ať již je kapitalistická nebo socialistická. Doba vyžaduje především pragmatismus. Čím méně ideologie máme, tím lepší může být společenský proces přizpůsobování.

Knihou *Civilizace na rozcestí* bylo dosaženo přes všechnu kritiku důležitého přínosu k pokračující diskusi o společnosti budoucnosti. Tato diskuse se musí především uskutečnit mezi vědci v mnoha zemích. Jsou to ti vědci, kteří přispívají k formování výzkumné politiky a tím k formování společen-

ského rozvoje s jeho velkými možnostmi i nebezpečími.

Jorgen Knudsen

Dánsko

(Z angličtiny přeložila Eva Pavlátová)

Významná československá studie

Vědeckotechnická revoluce ovládá nyní naši epochu a je, jak bylo napsáno, skutečným „lenjeu du siècle“ (sázkou století). Neobvyklé obzory, které vědeckotechnická revoluce odkrývá dimenzím našeho každodenního života, jsou však zřejmě předstihovány ještě širšími obzory; obzory, které se jejím přičiněním otevírají před vědomou rekonstrukcí lidské společnosti, před programy přeměny našich sociálních a politických řádů a způsobu života vůbec. Vzhlížíme k těmto novým obzorům a ptáme se po vnitřních souvislostech mezi růstem technických prostředků a mezi povahou našich eticko-politických cílů. A tak jsou jedni, kteří skepticky ohlašují odhumanizovaný svět, rozdrčený stroji, a druzí, kteří uvažují o možnosti včlenit novou techniku do souboru tradičních lidských hodnot. Avšak právě toto vzájemné odloučení prostředků („čistě“ techniky) a cílů („čistého“ lidského sebevědomí) je třeba uvést v pochybnost a kritizovat je, nechceme-li jít vstříc budoucnosti poznamenané kompromisem s věcmi, které přerůstají naší humanitu a cílevědomou vizi vycházející z velkého množství reálných historických faktů nové doby. Musíme si položit otázku, zda to, čemu říkáme technika, není již samo sebou — pokud jde o praktické vymezení naší vědy — objektivním programem nových cílů (kromě toho, že je to již uzrálý plod předchozí cílevědomosti). A musíme se také ptát, zda onen svět cílů — o nichž předpokládáme, že vznikly uvnitř našeho vědomí — není ve skutečnosti ideálním vyjádřením specifické, pomíjivé historicko-sociální dimenze a tudíž také techniky, jež v ní má své kořeny. Vytyčíme-li si takto problém, oba směry našeho uvažování (a naší existence) se přibliží a splynou: vytvoří uzel kolem jediného předmětu bádání a úvah, totiž kolem současné společnosti. Věda a technika jsou jejími podstatnými, nikoli však vyčerpávajícími složkami, cíle, které si klade naše vnitřní vědomí, je třeba ve vědě a v technice experimentálně ověřovat a také znovu definovat, neboť jde o dědictví minulosti, které má dokázat svou platnost při modelování budoucnosti s inventářem reálné současnosti.

Tyto dnes snad nejvíce znepokojující otázky, které si kultura musí klást, jsou základními tématy, o nichž podává zcela výjimečné svědectví skupina vědců ČSAV, autorů studie, která má původní název *Civilizace na rozcestí*. Řekl jsem, že jde o výjimečné svědectví — jednak proto, že bádání o dosahu vědeckotechnické revoluce je vedeno kolektivem vědců, jednak proto, že toto bádání — které k svému úkolu přistupuje zásadně bez předpoklů a s největším respektem pro fakta — předkládá novou koncepci poměru mezi moderní vědou a moderními společenskými vztahy a zřetelnými slovy vyslovuje závěr, že věda potřebuje socialismus a že socialismus potřebuje vědu.

Je to závěr, k němuž se došlo nikoli bez pracného přezkoumání vztahu věda-socialismus v té podobě, v jaké ho předkládala tradice. S přihlédnutím k období (ostatně nikoli příliš vzdálenému), v němž politik jako by žádal od vědců, aby svými vědeckými výzkumy potvrzovali „nezměnitelné“ vynášení metafyziky vydávané za dialektiku, a v podstatě se sám považoval za „skutečného“ vědce, se na vztah věda-socialismus názíralo — po Marxovi — přinejmenším dvojsmyslně. Myšlenka, že marxismus se svými „têtes de chapitre“ pevně tkvícemi v hegelovské logice je všeobecnou teorií světa, zapustila hluboké kořeny a způsobila nemalé trápení nové socialistické kultury (od biologie k lingvistice, od ekonomie k historiografii a k samotné teorii politiky). Především však pevně zakotvilo přesvědčení, že věda bude napříště pouze prostředkem k cíli již zcela objevenému a definovanému. To odpovídalo se značnou důsledností myšlence, že historický vývoj socialistického světa se v podstatě redukuje na neustálé úsilí o extenzivní a kvantitativní zvyšování průmyslové výroby až k okamžiku, kdy nastane nadbytek statků, jež se budou rozdělovat „podle potřeby“. Nevyřčeno zůstalo, že tudíž výrobní síly a samy výrobní vztahy socialismu nebudou zainteresovány na jakékoli kvalitativní změně a že v důsledku toho požadavky ekonomického rozvoje budou uspokojovány politickými, trvale „zajištěnými“ institucemi ..., že jde pouze o „upevnění“ s ohledem na růst jejich účinnosti, který je funkčně závislý na průmyslovém růstu. Na tomto místě můžeme z velmi významných faktů vyvodit, že tento způsob vytýčování politických problémů nového státu měl vážné chyby, rozmělnil a snížil politický řád na pouhý „nástroj“ „průmyslové strategie“ socialismu bez specifického významu jak teoretického, tak lidského. Novým a převratným faktem, jenž se objevuje v historické praxi posledního desetiletí a jenž prakticky otřásá těmito tezemi — jak zdůrazňují českoslovenští vědci — je, že zdánlivě poklidný kvantitativní růst průmyslu je narušen vědeckotechnickou revolucí. Českoslovenští vědci například píší: „Tam, kde věda — ať už prostřednictvím techniky, organizace či kvalifikace — vstupuje do výroby v celém rozsahu a stává se základním činitelem růstu, odpoutává se nutně křivka růstu produkce od křivky růstu veškeré vynaložené lidské práce, jak živé, tak i zhmotněné. Dochází k růstu »integrální produktivity«; »kapitálové koeficienty« nemusejí už nutně stoupat; zároveň mizí fatální nutnost zvyšující se míry akumulace. Na této hranici přestává být proces sebezhdnocování a narůstání kapitálu i ryze ekonomicky podmínkou všeobecného výrobního pokroku. Jinými slovy: věda se nyní stává základní nezávislou proměnnou v systému národního hospodářství a rozhodujícím parametrem v růstu civilizace vůbec. Objevují se příznaky nové dynamiky, nového („postindustriálního“) typu růstu, opřeného o stálé strukturální přeměny výrobních sil, v nichž rozhoduje nikoli rostoucí kvantita výrobních prostředků a pracovních

sil, ale jejich měnící se kvalita, stupeň využívání nových výrobních sil. Zde jsou založeny *intenzivní* prvky růstu, akcelerační vnitřně spojená s nástupem vědeckotechnické revoluce.“

Úzce ekonomické důsledky této revoluce, vyvolané novou vědou, jsou široce popsány v uvedené knize (a jsou též konfrontovány s příslušným výzkumem na Západě). Stručně je alespoň vyjmenujeme: přeměna základní masy práce, hluboká přeměna povahy dělnické třídy, přeměna jejich vztahů k inteligenci (k technikům, vědcům, programátorům, sociologům, ekonomům atd.) a přetvoření sociální stratifikace vůbec, radikální změny v druzích práce a tudíž v kvalifikaci a ve vzdělání, podstatné snížení počtu pracovních sil v průmyslu (a rovněž v zemědělství), rozvoj ekonomiky služeb a zvláště „služeb kvartárních“ (vzdělání, rekreace, masové sdělovací prostředky atd.). Z různých, ale konvergentních důvodů urychluje vstup vědy do výrobní dynamiky *rozdílné uplatnění* člověka: zatímco „tovární civilizace“ předurčovala klesání významu „lidského faktoru“ v protikladu k mohutnosti strojového vybavení, vědeckotechnická revoluce nese s sebou využití „lidského faktoru“ v jeho specifickém významu *subjektivního*, tj. „myslicího faktoru“, čímž se stává rozhodujícím *právě ve prospěch dynamiky výroby*. Toto uplatnění člověka, jež se tak stává podstatným, může fungovat v souladu s novou ekonomickou „postindustriální“ strukturou pouze tehdy, *přestane-li být zaměstnáním* a stane-li se skutečnou, svobodnou a tvořivou seberealizací člověka. Právě rozvoj člověka jako *sebeúčelu* se stává základní podmínkou rozvoje daných *prostředků*. To si právě vyžaduje specifičnost povahy prostředků ekonomické reprodukce.

Ve společnosti spoutané soukromým vlastnictvím se podobná perspektiva všude opožďuje, a proto také hledá nějakou náhražku. Velká část knihy je proto věnována kritice „konzumního systému“ a různých společenských doktrín, které s ním souvisí. Velmi správně autoři píší: „Teorie »společnosti nadbytku« a »vysoké masové spotřeby« nepřimo — a kritikové konzumní společnosti přímo — narážejí na neřešitelné dilema a vnitřní hranice této spotřeby; jejich přestoupení k preferenci potřeb lidského rozvoje není zřejmě v silách systému; pokračování v nastupeně cestě znamená převrácení racionalizované »výroby pro výrobu« v iracionální »spotřebu pro spotřebu«. Z toho tudíž plyne, že ani „konzumní společnost“ není s to zvítězit nad „technickou výzvou“ všeobecnou tvůrčí mobilizací lidí; socialistická společnost ji nemůže převzít, i když je pravda, že konzumní společnost do lidského rozvoje zavádí „demokratický“ prvek (avšak jen jediný a rozporný): »ovšem není s tímto rozvojem ještě totožná“.

Jak v kapitalistické, tak i v socialistické společnosti vyvolává vpád vědy do výroby imperativní potřebu *rozvoje člověka jako samoúčelu*, jenž nemůže být nahrazen rozšířenou (a rozpornou) starostí o věci: vyžaduje zdůraznění přímých tvořivých schop-

ností a ne hlavně nebo výlučně schopnosti konzumovat, ani stimulů sloužících trhu. Všímneme si, že tento požadavek nevyplývá jen z narůstajících potřeb kultury a kvalifikace, naopak, vyplývá přímo a specificky z vlastního ekonomického organismu, perspektivně orientovaného na vědeckotechnický rozvoj. Je to v podstatě požadavek přímé souvislosti mezi produktivní činností člověka a jeho tvůrčími schopnostmi. Pouze společnost, která likvidovala přehradu soukromého vlastnictví, separace a izolace může na tomto základě čelit potřebám vědy, poněvadž na jedné straně jde o plně rozvinutí rychlého oběhu vědeckotechnické informace bez ohledu na omezení daná soukromým vlastnictvím, a na druhé straně jde o vykoření tradičního vztahu mezi vládnoucími a ovládanými, jenž se stal specifickou základnou kapitalistických společenských vztahů.

Tato perspektiva — v níž lidská práce dosahuje úrovně organismem požadované moderním výrobním organismem — je také perspektivou, v níž se práce modifikuje prolomením další alternativy (jíž se zabývá např. Marcuse), tj. vztahu mezi prací a hrou, mezi námahou a požitkem, mezi ekonomicko-technickou („proměthovskou“) a etickoestetickou („orfičskou“) činností. V soukromovlastnické společnosti je umocnění tvůrčích schopností člověka zajisté možné, avšak jen v existujících soukromovlastnických kategoriích a v mezích společenských vztahů: ideál lidské „dokonalosti“ může působit jen jako utopie, a to buď jako utopie soukromého úniku, nebo jako utopie (právě tak falešná) revolty proti všem formám lidského společenství. Ostatně právě tyto utopie odhalují svou povahu „rubu“ historických podmínek, proti nimž jsou zaměřeny, vezmeme-li v úvahu měřítko, kterým vlastní podstata techniky a vědy reviduje některé ideály převzaté do etického a estetického života: ideál etiky záměru (vzpomeňme na sociální odpovědnost fyziky, který pracuje s atomovými procesy) nebo ideál romanticky rozjímající estetiky (vzpomeňme na „krásný“ funkcionalismus Le Corbusierovy architektury a na funkcionalismus „industrial design“). Humanizace člověka — jak se říká — se začíná uskutečňovat tak, jak ji nastínil Marx: jako vyšší forma historické společenské emancipace.

Avšak nejnovějším a nejrevolučnějším faktem „postindustriální reality“ je, že každé nové členění *společenské skutečnosti* již ve svém zárodku naznačuje směry vývoje lidské emancipace v téže míře, v níž se tato subjektivní emancipace ztotožní s požadavky objektivního vědecko-ekonomického rozvoje. Daleka toho, aby požadovala „civilizaci živých robotů“, žádá mlčky pravý opak: „pospolnou civilizaci“ společenstev sociálně uvědomělých a tvůrčích. To, co se mnoha západních pozorovatelům jeví jako dramatický osud (atomistická osamělost v „lonely crowd“, v osamělém davu, odosobnění člověka pohlazeného samorízenými procesy), se stává doslova výchozí základnou procesu radikálního sebeosvobození člověka, ovšem jen v rámci od základu kolektivizovaných společenských vztahů.

S odvoláním na autoritu Norberta Wienera českoslovenští autoři poznamenávají, že „moderní civilizace úplně opouští klasický Leibnizův obraz světa“, protože v epoše aplikované vědy „společnost nemůže být řízena jako stroj nebo jako soustava strojů“. Jen společnost monád může věřit, že může být řízena shora byrokracií a technokracií, poněvadž „na dnešním stupni vývoje civilizované společnosti... není možné kolidovat bez vědomého využívání samočinných regulátorů“. To platí pro procesy výlučně technické, ale i pro procesy ekonomicko-společenské reprodukce. A — povšímneme si této historické kritiky zastaralé, subjektivistické ješitnosti soukromovlastnického člověka — autoregulace strojových systémů se osvědčuje právě tehdy, když věda podniká tvůrčivou subjektivitu společenského člověka. To znamená, že z podstaty věci vyplývá požadavek zaujmout k nim postoj na základě obezřetného a kritického poznání vědce. Důsledkem této skutečnosti je řada řešení. Takto je nám například ohlašován zánik „vedoucího“ (a tudíž i „podřízeného“); „Stará myšlenka, že úkolem vedoucího je organizovat práci podřízených, kteří mají za úkol ji vykonávat, se stala absurdní v okamžiku, kdy ho automatizace začala postupně nahrazovat ve všech operacích, které mohou být programovány“. Týká se to nejen teoretiků soukromého vlastnictví jako „nenahraditelného stimulu“ ekonomického rozvoje, ale také těch „modernějších“ teoretiků „revoluce techniků“, kteří zakládají lidský pokrok na oddělování technického vedení od vlastnictví. S vědeckotechnickou revolucí vstupuje do krize právě typická struktura nejrozvinutější industriální kapitalistické společnosti: tato revoluce vskutku „není a nikdy nebude moci být výhradním atributem jakékoliv jednotlivé skupiny“. Do krize se dostává také stará idea autoritářského socialismu, který by navždy shora udílel nepodložené moudrosti: sociální moudrost (která by vedla k emancipaci všech) je implicitním požadavkem vědy a automaticky řízených procesů od okamžiku, kdy věda, aby mohla fungovat jako základní výrobní síla, požaduje svobodnou tvořivost člověka, *všech pracujících lidí*.

Teoretikům poslední bariéry minulosti, jíž je *mýtus organizace* (za nějž se schovávají byrokrati, technokrati a také politikové neschopní skutečně sociálně cítit), nezbyvá než vzít na vědomí tento neodbytný vnitřní požadavek samovolné organizace, formulovaný vědou. Tato samoregulovaná organizace nevyžaduje — podle textu pojednávané knihy — nic menšího než (opravdu bez jakékoliv podezřívavosti) znovuobjevení Rousseaua.

Jestliže integrace ekonomicko-sociálních procesů a integrace technických a vědeckých procesů vyžaduje tvůrčí autoregulaci lidí jako svůj vnitřní prostředek, klade je také jako vnější cíl alespoň pro ty, kteří ji chtějí pochopit. Je to vskutku prognóza, která udiví současné teoretiky technokracie i kritiky rousseauovské (a marxisticko-leninské) vize o přímé demokracii (a tudíž vize perspektivního zániku státu). Českoslovenští vědci píší: „Sotva může být sporu

o tom, že kybernetická technika je s to vyřadit masu (perspektivně velkou většinu) úřednické práce a část manažerské činnosti, v níž rozhodování je programovatelné. V teoretické podobě je hotovo univerzální automatické zpracování informací, systémů, jenž přejímá, zpracovává, zkracuje, kóduje a distribuuje informace. Může převzít úkol celých dosavadních úřadů a institucí. Paměťové zařízení o kapacitě stamiliónů znaků se rovná „nesmrtelné paměti“ podniku, kde se žádná informace nevytrácí zapomináním a je vždy pohotově k dispozici. Perspektivně se vytváří možnost stálého toku „informace shora i zdola“, jakéhosi pravidelného hlasování, doptávání veřejného mínění, jež by nahradilo Rousseauův ideál schůze všech občanů republiky a umožnilo stálou demokratickou konfrontaci každého nově zaváděného regulačního principu“.

Kdo by byl řekl, že teorie o nemožnosti přímé demokracie v „příliš složité“ společnosti 18.—19. století bude znovu vyvolána a uvedena v pochybnost kybernetickými vědci v ještě mnohem složitější společnosti rozvinuté techniky? Na jedné straně potřebuje věda autoregulaci lidí a jejich co nejuni-verzálnější tvorivost, na druhé straně ji konkrétně umožňuje zdokonalováním techniky, schopné překonat prostorové dimenze (velký moderní stát v protikladu k malé řecké polis) rychlostí přenosu informací. A právě tak, jak předvídal Rousseau, největší rozšíření demokracie se stává konkrétním terémem pro nejosobitější a nejrozvinutější utváření individua: rovnoprávná základna společenské samosprávy je zároveň základnou de-nivelizačního výběru zásluh a talentů. Zatímco individualismus soukromovlastnické společnosti vede ke konformismu a anonymitě, kolektivita komunitární společnosti může maximálně podnitit individualitu a upevňování osobnosti.

Stojíme opravdu před zcela novou sociální dynamikou, která rozdrtila staré hodnoty rétorického humanismu a „neutrálního“ scientismu, avšak podnití daleko plodnější vědecko-komunitární humanismus. Jde přirozeně jen o to, abychom sledovali jeho znaky na objektech, které jsme vytvořili a které právě proto, že byly vytvořeny námi, mohou být uznány jako naše prostředky-cíle, v nichž se ztrácí nebo z nichž znovu vystupuje cíl-prostředek naší lidské pospolitosti; té pospolitosti, kterou individualistická etika vždy tříštila do protikladu mezi vyvolenými a nicotnými, mezi *les hommes éclairés* a *la populace*, mezi vzdělávanými a zaostalými, mezi vládnoucími a ovládanými, mezi lidmi seberealizovanými a lidmi-věcmi.

Tento velmi krásný text o vědě a společenské analýze závěrem říká: „Jestliže je povaha výrobních sil dosud tím, čím se socialismus a kapitalismus relativně nejméně liší, pak perspektivy vědeckotechnické revoluce naznačují, že právě ona je procesem, v němž se vyhroť a bude tak či onak řešen protiklad mezi oběma světy.“ Ano, perspektiva univerzální integrace v rozsáhlém moři technokratického panství a v konzumní pasivitě! Jestliže se jí političtí a intelektuální

vůdcové budou umět chopit, socialismus zažije svou nejgrandióznější historickou příležitost: příležitost, která ho pevně spojí s vědou a tím zdůrazní jeho autenticky demokratickou povahu, která ho povede k praktickému vyjádření nové koncepce lidského života. Odvážná kritika jeho bývalých omezení ho může vskutku mocně posunout daleko vpřed k horizontům zcela neznámé civilizace, která není posledním článkem našich vědomě prožitých dějin, ale prvním článkem dějin budoucích, které musíme celé objevit a vybudovat. V této budoucnosti bude úkolem pracujících přeměnit dokonce strukturu práce, aby se nestala ani asketickým sebeobětováním pro společnost..., ani individuální zábavou, která nekritizuje povahu věcí, ale skrývá se v nich a rozjímá o nich bez opravdu důležitých důsledků pro společnost. Naopak, úkolem bude povýšit práci na vědomě řízení vědecké techniky a mechanismů na nejpodstatnějším základě lidské pospolitosti: na myšlení, které odlišuje lidskou společnost od pouze animální přírody a které ji vede k hledání společenského ovládnutí přírody, které ji obohacuje a civilizuje v lidské společenství *sui generis*.

*

„Neváhám označit toto dílo za nejvýznamnější, které nám socialistická kultura dala v posledních pěti či deseti letech. Je to příspěvek k analýze současného světa, ale zároveň i podklad pro vypracování politických a ideologických perspektiv, které má dělnické hnutí před sebou.“

Řekl bych, že nejdůležitější všeobecná charakteristika knihy je následující: její podstata tkví nikoli v tom, že podává popis skutečného pohybu uvnitř současných sociálně ekonomických vztahů, ale zejména v tom, že se jí podařilo vystihnout v této dynamice rys, v němž se shoduje s perspektivou vyspělého socialismu. Tento typ výzkumu ob-sahuje mimořádně významný teoretický závěr, který se staví proti tradičnímu pojetí socialismu jakožto uzavřené teorii, která má být aplikována na současnou skutečnost, a vycházejíc ze současných údajů vrací se k původní marxistické teorii, tj. k myšlence, že samotná dynamika vyspělých společností vyžaduje ony perspektivy, na které Marx poukazoval už před sto lety.“

Umberto Cerroni

Rinascita, 29. listopadu 1968

Itálie

(Z itaštiny přeložili: O. Panczak a J. Orlický)

K „Civilizaci na rozcestí“

Vzhledem k hospodářské krizi nejširších rozměrů a k vážným sociálním problémům, které přináší, hovoří českoslovenští hospodářští reformátoři o nutnosti nahradit extenzivní industrializaci novým intenzivním hospodařením, které by Československu umožnilo dohnat léta vědeckotechnického zpoždě-

ní ve srovnání s rozvinutějšími zeměmi Evropy. Vzhledem k velkému významu, jaký má zahraniční obchod pro zemi s omezeným vnitřním trhem, žádají, aby domácí výroba dosahovala úrovně schopné soutěžit s evropskou úrovní, aby se za určitý počet let dospělo k směnitélosti měny atd. Nutnost velice významného *technického skoku* je uváděna některými kvalifikovanými představiteli mladé československé ideologie v knize nazvané *Civilizace na rozcestí — Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*.

Přestože koncepce a styl této práce jsou jednotné, jeví se jako výsledek spolupráce dobře čtyřiceti pěti vědců z různých oborů, většinou členů Československé akademie věd nebo různých universitních fakult, či konečně různých ústavů, státních komisí a dokonce ministerstev.

I když pravděpodobně nelze paušálně přičítat tomuto rozsáhlému souboru badatelů myšlenky vyjádřené hlavním autorem Radovanem Richtou, dovidáme se, že tato práce byla započata „na žádost politických orgánů a presidia Československé akademie věd“, a že se o ní jednalo i „na nejvyšší politické úrovni“.

Není možné na tomto místě důkladně probírat toto dílo, které jednak staví na rozsáhlé mezioborové práci, a jednak se odvolává na nesmírnou literaturu jak ze západních, tak ze socialistických zemí, jež prakticky zahrnuje všechny společenské vědy. V částech věnovaných zvláště Československu znovu nacházíme spojitost s argumenty ekonomů. Fáze expanze základního průmyslu je uzavřena; krize produktivity, hodnocená na podkladě všech ukazatelů, má být signálem „omezení dalšího vkládání prostředků podle tradičního schématu“, přičemž se otevírají nové možnosti, jež jsou spojeny s kvalitativními změnami, s přednostním uplatňováním vědy jakožto výrobní síly, s novou technikou, s modernizací výroby, jakož i s mnohostranným uvolňováním tvůrčích sil člověka. A to je právě to „rozcestí civilizace“: krize *průmyslové civilizace* se svou namáhavou a v kruhu se pohybující reprodukcí a spotřebou pracovních sil a strojů v protikladu k novému vědeckotechnickému pokroku, jenž maximálně hodnotí „lidský faktor“, šetří lidský čas a námahu a obrací je k činnosti, které by se nevyčerpávaly v prosté reprodukci atd. Teoretické jádro, na kterém argumentace spočívá, tkví v přímém rozlišení — jež samo o sobě zasluhuje veškerou pozornost — mezi tím, co samo představuje ideu moderní vědy a techniky, a podmínkami, ve kterých byla v období kapitalistické industrializace uskutečňována. „Na půdě socialistické společnosti, z níž nesporně vzešlo úsilí o plánovitě utváření budoucnosti, se na určitém stupni vývoje otevírají zvláště příznivé možnosti přikročit k novým, bohatším způsobům *tvorby perspektiv* (ze strany vědců, techniků, odborníků, ekonomů a kolektivů pracujících) a k zahájení jejich provádění.“ ... „V civilizaci příštích desetiletí se každý čas trochu octne v posta-

vení kosmonauta, pro něhož je umělá rekonstrukce a ovládání elementárních existenčních podmínek otázkou života a smrti“. Sám socialismus ve svých historických formách je zapojen do první fáze industrializace. V očích mnoha lidí dneška spočívá veškerý význam a prospěšnost socialismu v jeho schopnosti prokázat v jistém historickém období, totiž ve schopnosti urychlovat industrializaci brzděním jejích klasických záporných důsledků (zbedačení atd.). „Avšak ani socialismus (ve své průmyslové fázi) nemohl odstranit řadu hlubokých a povážlivých důsledků průmyslového pokroku, nemohl obrátit vnitřní tendence industrializace, jako je drobení práce, fideci a výkonné činnosti, nutnost udržovat nemalé sociální rozdíly, omezovat růst spotřeby mas do hranic prosté reprodukce pracovní síly, jistá devastace přírodního prostředí. Z toho vyplývá nutnost „uvolnit cestu, která vede do budoucna“ (sic!), poskytováním místa vědeckotechnické revoluci. Tato revoluce má rovněž význam *humanistický*, zaručený tím, že „na určitém stupni rozvoje moderní civilizace se nezbytně ukáže, že nejúčinnějším způsobem rozmnožování výrobních sil společnosti a lidského života se stává přímo *rozvoj člověka samého*, růst jeho schopností, jeho tvořivosti. Je zřejmé, že mnohé z hlavních myšlenek této knihy se mohou plným právem odvolávat — především pokud budou brány jednotlivě — na základní texty marxismu, na texty známé a méně známé, na knihu *Anti-Dühring* a zvláště na *Grundrisse*. A přesto se mi zdá, že považovat tyto stránky jednoznačné za naplnění toho, co tvrdí klasikové, by někdy představovalo určitě nebezpečí roztržky mezi problémem techniky a problémem socialismu.

Je-li pravda, že „uskutečňování vědeckotechnické revoluce je podmínkou a nedílnou součástí poslání, které dějiny přisoudily pracující třídě“, jestliže „Marx viděl v tomto spojení dělnické třídy s vědou, a jediné v tomto plném a dokonalém spojení, předpoklad pro osvobození lidského společenství i jedince“, je-li konečně pravda, že „socialismus se udržuje a padá s vědou právě tak jistě, jako se udržuje a padá s vládou dělnickou“, pak se zdá, že bychom měli souhlasit s Richtou, když projevuje tak vážný zájem o „okamžité zájmy“ dělnické třídy. Nicméně Richta i jeho spolupracovníci snad příliš pospíchají, aby „pozvedli pracující lid na úroveň jeho historických úkolů“. Prozkoumávají snad s přílišnou dychtivostí svět budoucnosti, ve kterém by technologická úroveň umožňovala spojit „práci a zábavu“, a to nejenom elitám, ale všem. V nynější fázi — je to sám Richta, který nás tomu učí — dlouhodobá existence a spolupráce dvou odlišných vrstev, tj. lidí složitě tvůrčí práce a lidí činných v jednoduché výkonné práci, musí být pokládána za vážný problém. Oba druhy práce jsou stejně nezbytné v přechodném období, i když — podle Richtova mínění — „rozdíly, k nimž vedou, nemají už třídní povahu“. Ať již akceptujeme tuto poslední klauzulu či nikoli, ve skutečnosti i Richta počítá pro přechodné období, které,

jak se zdá, nespěje k příliš brzkému ukončení, s „protivou mezi zájmy odbornými a demokratickými“, jakož i s technokratickými tendencemi, které přirozeně „nevyplyvají z vědy a techniky samé, nýbrž spíše z podmínek, ze kterých se vyhrocoují jisté skupinové, třídní zájmy, jimž se věda a technika podřizují“. Nakonec nejde o jevy náhodné, nýbrž nutné, neboť aktivní účast pracujících ve vědeckotechnické revoluci nebude ani v socialismu okamžitá či všeobecná. Pokud k tomu nedojde, je třeba „avantgardní organizace“, která vyvine „vyspělejší, účinnější formy celospolečenského (=společenskopolitického) vedení společnosti“. Nakonec nám Richta — i když obhajuje zisk (za nových strukturálních podmínek) proti obvinění, že hraje protisocialistickou úlohu — připomíná, že „pracující sledující hmotný stimul vystupuje v socialismu (jako pracující i jako spotřebitel) jako částka celkové společenské práce — právě tak, jako dříve působil kapitalista jako personifikovaný funkcionář kapitálu. Potud si zachovává ekonomický mechanismus ještě v socialismu do jisté míry povahu vnější moci nad hlavami lidí, jejíž „vůli“ jednotlivci sledují — jako vnější pobídku s vnější sankcí“. Zkrátka, když pronikneme pokrokovým optimismem, který v dí každý „společenský a lidský“ problém z hlediska daleké budoucnosti (a to budoucnosti jednostranně anticipované), setkáváme se znovu, jak se domnívám, se základními otázkami: za předpokladu, že technický pokrok představuje pro Československo nevyhnutelné východisko, jak je možno zabránit, aby náklady na tento skok a na tuto přestavbu byly zaplacený hlavně pracujícími, kteří provádějí pouze „výkonnou“ práci? Jakým způsobem tedy dělnická třída a vůbec všichni, kdo provádějí „výkonnou“ činnost, budou moci kontrolovat proces přeměny výrobních sil, jak budou moci sami rozhodovat, do jaké míry bude tento proces opravdu v souladu se zájmem těch, kdo konají „výkonnou“ práci, nemáme-li ovšem na mysli pouhý abstraktně „společenský“ zájem?

Je-li hlavním bodem rozvoj výrobních sil, může se zdát logickým stanovisko těch, kdo považují automaticky cestu vědeckotechnického rozvoje za rozhodující a mají tudíž sklon hodnotit odpor pracovní síly prostě jako projev zaostávání. Stavíme-li problém takto, opírajíce všechno o intenzivní, urychlený rozvoj, který by měl probíhat mimo „přechodné“ zájmy výrobců, riskujeme znovu oddělení přítomnosti od budoucnosti, totiž opakování (v nových formách) omylu stalinického řízení, které trvalo na nuceném „produktivismu“ k urychlení přechodu socialistické a potom komunistické „fáze“. Tak Richtovo rozlišování mezi přirozeným pojmem vědeckotechnické revoluce a mezi údaji o její faktické industrializační deformaci ztrácí jakýkoliv praktický význam... Mladá technologicko-marxistická ideologie postupuje příliš spěšně při likvidování otázky vztahu mezi

tvůrcími a pouze výkonnými pracovníky. Jestliže — jak nám Richta připomíná — má rozvoj produktivních sil znamenat také a především rozvoj člověka samotného jakožto podstatné síly, nelze považovat tento rozvoj za výsledek kvalitativního skoku, který se týká produktů lidské práce (zahrnující se mezi ně i automatické stroje ve svém celku)...

Guido D. Neri

Quaderni Piacentini, 1968/36
Itálie

Intelektuální událost

O tomto článku, který vyšel v květnovém čísle 1968 v časopise *Analyse et Prévision*, jehož vedoucím je B. de Jouvenel, jsme již přinesli stručnou anotaci; dnes předkládáme obsáhlý výťah. Bertrand de Jouvenel navazuje na konferenci „Člověk a společnost ve vědeckotechnické revoluci“, kde byla předložena *Civilizace na rozcestí*, a píše: „Před námi, cizinci, byla rozvinuta celá nová — a to zralá a koherentní — koncepce provádění změn v budoucím období. Měli jsme dojem, že před sebou vidíme něco jako „společenské vědy v akci“. Toto propracované a k realizaci zaměřené myšlení bylo rozvinuto ve výzkumných ústavech ČSAV. Podle autorů „v roce 1965 přistoupil náš badatelský výzkum k systematickému mezioborovému sledování těchto problémů. Úkol byl svěřen výzkumnému týmu, složenému z pracovníků různých vědních oborů, ustavenému při Filosofickém ústavu ČSAV a vedenému dr. R. Richtou, který se již delší dobu touto problematikou zabýval.“

Vzhledem k smělé, novátorské povaze idejí v Richtově referátu je třeba zdůraznit, že podnik měl plné schválení a podporu ze strany ČSAV, která mu opatřilo souhlas nejvyšších politických míst.“

Jouvenel charakterizuje zaměření celé výzkumné práce takto: „Jde o pokračování na socialistické cestě a o překonání strnulosti, způsobené přžíváním idejí a praktik překonaného období.“

Teoretickým základem práce je myšlenka, že hmotná civilizace vstoupila do období „vědeckotechnické revoluce“. To je též jádrem celé soustavy idejí, jež mají řídit budoucí pochod československé společnosti. V marxistické zemi má tedy Filosofický ústav pečovat o přeměnu. Tato přeměna — opět podle Marxe — se má uskutečňovat ve směru rozvoje výrobních sil. Jde o to, aby tento směr byl odhalen. Marx psal o tom, že ideje a instituce vycházejí z výrobních sil, jichž jsou výrazem a jimž slouží. Avšak tyto ideje a instituce mají sklon přetrvávat dobu své užitečnosti a pak se stávají brzdou pokroku výrobních sil, okovy, jichž je nutno se zbavit. Filosofie, vycházející z Marxe, má tedy odhalovat ideje a formy svého času užitečné, z nichž se staly okovy.

Podle pojetí, jež nám bylo předloženo, jsou těmito okovy ideje a formy odpovídající

¹ Nový prvek spočívá podle R. Richty ve skutečnosti, že tato „vůle“ není lidu ukládána jenom zvnějšku, nýbrž představuje také (ve svých racionálních hranicích) osobní zainteresovanost pracující

chho. „Všichni pracující jsou účastníky všeobecné společenské práce, kdežto z kapitálu byli a priori vyloučeni.“

průmyslové revoluci. Kontrast mezi revolucí průmyslovou a vědeckotechnickou tvoří hlavní pružinu předložené soustavy myšlenek.

Průmyslová revoluce byla nezbytnou etapou materiálního pokroku, ale přinášela s sebou nutné nepřijemné stránky. Pracovní nástroje se staly nezávislými na pracovníkovi, intelektuální výrobní síly byly odloučeny od manuální práce a soustředěny a zpředmětněny ve stále mocnějším stroji, stojícím proti dělníkovi. Řídící a výkonné prvky v lidské činnosti byly od sebe odděleny. Rozvoj materiálních výrobních prostředků měl za následek maření rozvoje lidí. V celém tomto období nevycházel výrobní pokrok z dělníka, ale z jeho pracovního nástroje, existujícího ve formě kapitálu. A růstu výrobních sil bylo dosahováno tím, že jednoduchá lidská práce byla zapřahována do strojové soustavy.

Pokud se pokrok ubírá ve směru mechanizace a extenzivní industrializace, je kapitál adekvátním a účinným prostředkem. V historických rozměrech zde leží jisté existenční oprávnění kapitálu jako přechodné vnější společenské formy civilizačního rozvoje, a zároveň ovšem také jeho skutečná vnitřní mez.

Marx tedy připisuje kapitalismu úlohu vytvořit materiální základnu nového společenského řádu. Společenská formace nikdy nezaniká dříve, než se rozvinou všechny výrobní síly, jimž poskytuje dost prostoru. Roku 1895 říká Engels o svém a Marxově omylu při posuzování zralosti situace v roce 1848: „Dějiny nám nedaly za pravdu. Zřetelně ukázaly, že stav ekonomického vývoje na kontinentě nebyl ještě zdaleka zralý pro zrušení kapitalistické výroby. Dokázaly to ekonomickou revolucí, jež od roku 1848 získala celý kontinent... Vesměs na kapitalistické bázi..., to je na bázi, jež r. 1848 byla ještě velice schopna se rozšiřovat...“

Od té doby nám dějiny daly nové poučení: Uchopení moci komunistickými stranami se zdaleka neuskutečnilo v nejpokročilejších zemích, ale v zemích, kde industrializace byla velice neúplná (Rusko) nebo ještě vůbec nezapočala (Čína). To přirozeně vedlo jmenované země k industrializačnímu úsilí, které Richta chválí. Avšak... energie, oprávněně vynaložená na industrializaci, vedla ke ztotožnění industrializace se socialismem.

Heslo: „Vše pro průmysl, vše průmyslem“ nepatří Marxovi, nýbrž Saint-Simonovi a jeho škole.

Socialismus může urychlit industrializaci a do jisté míry zmírnit nebo paralyzovat tradiční průvodní jevy průmyslové revoluce: zbídačování mas, vyhánění lidí z půdy, tvoření rezervních průmyslových armád nezaměstnaných atd. Avšak ani socialismus nemohl zabránit jistým hlubokým a povážlivým důsledkům industrializace. Nemohl obrátit vnitřní tendence industrializace, jako je drobení práce, oddělování řídicí a výkonné činnosti, nutnost udržovat jisté sociální rozdíly, omezovat růst spotřeby mas do hranic prosté reprodukce pracovní síly, sklon k devastaci přírodního prostředí atd.

Protože tyto tendence tkví v samotné podstatě průmyslové společnosti, nelze na ní trvale založit nový život a nové vztahy mezi lidmi. Industrializace není cílem socialistické společnosti, nýbrž její předběžnou podmínkou, východiskem pro cestu k socialistické společnosti.

Pro naše filosofy se v nové éře přesouvá důraz z formování výrobních zařízení na formování lidí. Kultivace lidí je humanistickým posláním, přičemž slovo kultura je chápáno v jeho vlastním významu jakožto usku-tečňování jejich rozvoje. Podle Engelse mohlo toto úsilí v chudých společnostech směřovat jen vůči malé menšině. Na většinu lidí působila průmyslová revoluce podle Richty spíše opačně. Vytvořila však základnu většího bohatství, jež umožňuje toto humanistické úsilí (viz referát O. Kleina); a nejen umožňuje, nýbrž i vyžaduje pro další rozvoj výrobních sil.

Což dnes není pravda, že ekonomický růst závisí stále více na badatelích, schopných činit objevy, na inženýrech, schopných tyto objevy aplikovat, na manažerech, schopných správně zhodnotit tyto inovace z hlediska trhu, a na dělnících, schopných přizpůsobit se inovacím? Faktory jako vědění, komunikace a inteligentní chápání dostávají přednost před jednotvárnou, hrubou prací a nedokonalým zařízením. Nástup nejvyšších schopností člověka — a člověk je účelem! — je nyní pokládán za nevyhnutelný prostředek.

K tomuto problému se vztahuje nesmírné množství americké literatury. Za Atlantikem se termín „vědecká a technická revoluce“ stal běžným, tam zavedl Daniel Bell výraz „postindustriální společnost“. Marx učil, že je třeba zaměřit pozornost na nejpokročilejší země. Veřil — podle mého soudu až příliš — že budoucnost se připravuje v nejpokrokovější zemi a ostatní země že se budou připojovat postupně.

Jestliže USA skutečně vstoupily do jiné éry než industriální, o Československu to neplatí. Richtova skupina odpovídá, že to je jen o důvod více, aby se připravoval co nejrychleji přechod do této nové éry. Jako kdysi byla průmyslová revoluce v Anglii pro různé země kontinentu trvalou předzvěstí, tak je dnes předzvěstí revoluce vědeckotechnická.

Při této konferenci jsem často myslel na Saint-Simona, který se před více než 150 lety stal průkopníkem průmyslové revoluce. Stejně tak se stává Richta průkopníkem vědeckotechnické revoluce, avšak před zcela odlišným posluchačstvem. Tato analogie mne vede k tomu, abych shrnul to, co mám na mysli, do formule „Vše pro vědu, vše vědou“.

Jaké ekonomické teze podepírají tento filosofický výklad? Zde se přidržím jen obecných myšlenek...

Abychom co nejstručněji vyjádřili tuto bohatou diskusi, řekneme, že se zabývá „gapem“ (odchylkou) mezi mírou růstu společenského produktu a mírou růstu vážného součtu faktorů, práce a kapitálu. Tato odchylka je v posledních dvanácti letech

předmětem hojné literatury na Západě. (Viz výpočty M. Ambrovič z r. 1956 v Resource and Output Trends in the U.S. since 1870; National Bureau of Economic Research, Occasional Paper 52.) Není třeba říkat, že je přirozeně nutno počítat s takovou odchylkou. Kdyby neexistovala, znamenalo by to, že by se *inputy* chovaly stále stejně, to je jako tvůrci konstantních účinků na jednotku outputu a tudíž s celkovým účinkem, který odráží adekvátně jejich kvantitu. Odchylka ve výsledcích vzhledem k svrchu řečené zjednodušené hypotéze dostala na Západě řadu jmen: příspěvek technického pokroku nebo skromnější „reziduum“ — viz R. Solow a E. D. Domar. Českoslovenští ekonomové to nazývají příspěvkem „intenzivních faktorů“. Zatímco západní ekonomové se zajímají o vysvětlení příznivé odchylky, která se zvětšuje, Čechoslovákům jde naléhavěji o její zvětšení po fázi vážného poklesu této odchylky. Přírůstků inputu práce a kapitálu byly nazývány „extenzivními faktory růstu“ a „extenzivním růstem“ byl označován růst s relativně slabou odchylkou mezi růstem těchto kombinovaných extenzivních faktorů a růstem společenského produktu. V tomto smyslu bylo výše použito výrazu „extenzivní industrializace“. V minulém století (americké údaje pro léta 1890–1909) spočíval ekonomický růst ze dvou třetin až tří čtvrtin na extenzivních faktorech, kdežto po velké krizi (tj. v letech 1949–1960) se jejich podíl snižuje na méně než 30 %. Zbývajících 70 % připadlo na „intenzivní faktory“. Ve Francii byl v letech 1949–1959 podíl intenzivních faktorů nejsilnější, totiž 75 %. Stav v SSSR s pouhými 32 % v letech 1951–1963 odpovídá stavu v USA v letech 1889–1899. Situace v ČSSR je ještě horší. V letech 1949–1953 připadalo na intenzivní faktory 44,3 %, v období 1956–1960 jen 19,2 % a v letech 1961–1965 byl jejich příspěvek negativní. Ač se celkové inputy zvyšovaly o 5,3 % ročně, národní důchod stoupal o pouhých 2 %.

Jak vysvětlit tak nepříznivý vývoj? Ovšem, nedostatkem faktorů, jimiž je všeobecně vysvětlován příznivý vývoj v západních zemích. Především nedostatkem výzkumné činnosti a vyškolování vědců a inženýrů. Levčik a Kutta ve svém referátu vyjadřují pro období 1955–1961 růst objemu výzkumu a vývoje hodnotou 10,6 %, což by bylo dosti prudké tempo — stejné, jako měly USA v období 1954–1954. Počet zaměstnanců ve vědě a výzkumu je podle nich v roce 1965 148 000, což je 2,3 % aktivního obyvatelstva. V období 1959–1966 zaznamenávají roční přírůstek vědců a inženýrů ve výši 7,2 %, jenž je vyšší než v kterékoli západní zemi. Nechybí tedy prostředky pro intenzivní růst, jde jen o to jich využít. Faktor vědění je k dispozici, neproniká však do sféry ekonomické činnosti.

Teoretické analýzy a vědecké diskuse československých ekonomů z počátku šedesátých let celkem přesvědčivě ukázaly, že existuje určitá souvislost mezi neuspokojivým pronikáním technického pokroku do hospodářského života a tradičně uplatňovanou admi-

nistrativně direktivní soustavou řízení socialistické ekonomiky. Snaha o splnění stěžejního objemového ukazatele plánu — hrubé výroby — nejen nevyvolávala zájem vedení podniku i osazenstva snižovat výrobní náklady, nýbrž svou logikou centrálních direktiv vedla spíše ke snaze získat z centra „vyšší přiděly“ inputů, tedy investic, surovin i pracovních sil. Přitom nesamostatné postavení podniků téměř neumožňovalo optimálně kombinovat a vzájemně substituovat výrobní faktory. To vše tvořilo nepřekročitelnou bariéru pro pronikání technického pokroku do hospodářské praxe. Ekonomika nedokázala vstřebat značné zásoby pohotových technických řešení v podobě vkladů do vědy, výzkumu, vzdělání.

Je zcela normální, že země, jež právě zahajuje budování ekonomické základny, má daleko větší růst výdajů, než je vzestup dosaženého národního důchodu. Zkoumáme-li tudíž poměr mezi objemem kapitálu a ročním důchodem, neboli *kapitálový koeficient*, je normální, že se tento poměr v první fázi vývoje zvyšuje. Avšak skutečnost vyspělých zemí potvrzuje, že v druhé fázi se řešený kapitálový koeficient naopak snižuje. Císelné vyjádření tohoto jevu závisí na způsobu vypočítávání. Podle metody přijaté Hájkem a Tornsem klesl kapitálový koeficient v USA od r. 1919 do r. 1960 ze 4,58 na pouhých 2,62.

Co znamená v zemi, která je vyspělá, klesání kapitálového koeficientu? Je možno to chápat tak: abychom dosáhli stejného přírůstku společenského důchodu, je postupně třeba stále menšího přírůstku akumulovaného kapitálu. Růst se stává „méně drahým“, pokud jde o investice. Pokračuje-li naopak kapitálový koeficient v růstu, je třeba stále většího přírůstku akumulovaného kapitálu k získání stejného přírůstku společenského důchodu. Růst se stává „dražším“, pokud jde o investice.

Je velmi šťastným úkazem, že se růst stává investičně levnějším, neboť to umožňuje čilejší růst společenského důchodu bez zvětšování podílu věnovaného z běžných příjmů na investice, neboli lze udržet míru předchozího růstu snížením podílu připadajícího na spotřebitele. Anebo — což lépe odpovídá potřebám složité ekonomiky i společnosti — je možno zvětšit podíl takových investic, jako je urbanismus nebo vzdělání, které jsou nepřímo produktivní. Sestupný pohyb kapitálového koeficientu je tedy znakem šťastnější fáze ekonomického růstu, než byla předcházející fáze, v níž se koeficient zvětšoval. Vyspělé západní státy vstoupily do této fáze. Vývoj pozorovaný v socialistických zemích, a zvláště v Československu, nezanechává dráhu pozorovanou ve vyspělých západních zemích. Tak podle V. Nachtigala se dekáda 1956–1965 vyznačovala zřetelným poklesem efektivnosti investic.

Růst se stává investičně dražším a z toho plyne nepříjemná alternativa, že buď v národním důchodu zůstane konstantním podíl investic a růst národního důchodu se zpomalí, anebo se — ve snaze udržet konstantní míru růstu — bude usilovat o zvýšení in-

vestičních položek na úkor položek určených na spotřebu. Klesání mezní účinnosti investic vytýčuje tedy před socialistickými hospodářskými vůdci problém, tvořící těsnou analogii s problémem, před kterým podle Marxa ve výkladu ve III. díle *Kapitálu* stáli vinou téhož jevu kapitalisté. Tato analogie pochází ovšem ode mne.

Ríkat, že nepřetržitému růstu kapitálu odpovídá a bude odpovídat stále menší růst produktu, znamená říkat, že pokud jde o konstantní míru rozdělování produktů mezi akumulaci a spotřebu, bude míra růstu postupně víc a víc slábnout. Znamená to rovněž, že k nápravě této míry se budou hospodářští vůdci cítit nuceni zvyšovat investiční položky změny položek, určených na spotřebu. Tato situace odpovídá — pokud jde o budoucnost a míru růstu — tomu, jak Marx vylíčil vzhledem k minulosti situaci mzdových nákladů v kapitalistickém řádu. Předpokládal, jak známo, pokračující snižování efektivity kapitálu. Odtud jeho „zákonitost snižující se míry zisku“. Odtud jeho hypotéza, že k nápravě této tendence by se kapitalisté mohli snažit uthrovat stále větší část z dělnického podílu na výrobku. Předpokládaným poklesem účinnosti kapitálu by se musel nutně zostřit sociální konflikt v kapitalistickém řádu. Nestalo se to, neboť efektivity kapitálu naopak vzrostla. Nesnáze spojená se zhoršenou efektivitou kapitálu se objevila v socialistických zemích. V této věci se projevila naléhavá potřeba nápravy. Jednak se hledá náprava v opuštění systému centralizace investic, jednak v lepší infúzi techniky do zařízení a v lepší správě těchto zařízení.

Éra vědeckotechnické revoluce zajisté nestoupí na místo extenzivní industrializace přes noc! V tomto ohledu vytýká referát Machoninův a Jungmannův Richtově referátu nikoli jeho orientaci, nýbrž jeho euforii: „Nevycházíme-li ze zbožných přání, nýbrž z faktů, zjistíme, že ČSSR není ani v etapě vědeckotechnické revoluce, ani na jejím prahu, nýbrž v nejlepším případě před jejím prahem, a to ještě v poměrně velké vzdálenosti. Reálným obsahem progresivní varianty vývoje pro nejbližších 10–15 let může být:

- postupné zastavení extenzivní industrializace a překonání jejích nejhorších důsledků;
- postupný přechod k intenzivnímu industriálnímu vývoji;
- konceptní ujasnění reálné podoby vědeckotechnické revoluce v dlouhodobých prognózách;
- příprava vědeckotechnické revoluce cestou přestavby školského systému a vědeckovýzkumné základny, změn technicko-ekonomické politiky atd.;
- prosazení určitých věcných kroků vědeckotechnické revoluce v oblasti výrobní základny, nikoli tedy masový rozvoj vědeckotechnické revoluce.“

A tito autoři upozorňují na odpor, na nějž se narazí mezi byrokracií, jejíž moc bude

zmenšena a jejíž zvyklosti budou narušeny, i v samých masách, jejichž rovnostářské city budou nelibě dotčeny denivelizací vyžadovanou úsilím o dosažení efektivity. Ne-ní jisté, zda všichni vedoucí podniků budou správně a snadno chápat řeč techniků, neboť pouze 29 % jich má vysokoškolské vzdělání a jen 45 % má vzdělání označované podle oficiálních — dosti širokých — kritérií za „přiměřené.“

První v pořadí naléhavosti jsou ekonomické a politické problémy, u nichž jsem se právě zastavil; avšak první v pořadí hodnot jsou humanistické cíle.

Neslyšel jsem hovořit o „dohnání a předehnutí americké životní úrovně“. Pozoroval jsem naopak, jak je potvrzována vůle vytvořit originální životní styl, jenž by byl uměleckým dílem, využívajícím možností poskytovaných technikou, jak to vyjádřil Ota Klein.

Ekonomický pokrok je velmi cenným úspěchem, pokud zbavuje obyvatelstvo nedostatku, je však nezdarem, pokud nerozvíjí jeho vlohy pro vyšší potřeby. Dokonce by se dalo říci, že čím člověk lépe využívá svého prostředí k uspokojování svých hmotných potřeb, tím činí toto prostředí nezpůsobilým k uspokojování svých potřeb estetických a citových. Právě dialektické pojetí lidského vývoje odstraňuje ty negativní a pesimistické stránky, jež by tento vývoj mohl obsahovat. Rýsuje se tu protiklad, který jsme povolání překonat.

Abychom ho překonali, k tomu je zjevně nutno, aby se myšlení neorientovalo výlučně na rychlý proud rostoucích výsledků, jež jsou nadšenými hlasateli budoucích *plusů*; je však třeba, aby se myšlení orientovalo na každodenní život člověka a posuzovalo užitečnost podle míry a kvality obohacování tohoto člověka. Jakmile je překročeno stadium, v němž si kvantitativní potřeby vymáhaly prioritu svou naléhavostí, nemá se už soutěž společenských systémů odehrávat v kvantitativní sféře, nýbrž ve sféře kvality života. V tomto ohledu — říká Klein — je nejdůležitější vytvořit novou antropologii, jež by nás učila, v čem to tkví, že za primárními potřebami jsou jedny potřeby vyvolávány spíše než jiné.

Intelektuální akce, jež se nám tu představila, je dlouhodobou záležitostí. Z tohoto hlediska je důležité vzdělání a tímto vzděláním poskytované základy, jejichž význam zdůraznila Hana Sychrová, a jeho paralelní (mimoškolské) a komplementární druhy, osvětlené Janem Auerhanem. Jsou to vztahy člověka k jeho práci, vztahy, jejichž kvalita byla označena za rozhodující pro kvalitu nového času. Jsou to dále výborné vztahy člověka k jeho druhům, vztahy, jež jsou samotným cílem socialistické myšlenky a o nichž bylo řečeno, že by nemohly být tak dobré, jak bychom si přáli, kdyby sebeblásky byla podněcována rozdílností společenských rolí. Konečně tu jde o uspořádání lidského prostředí. K tomuto tématu z referátu Z. Lakomého, O. Nového, M. Gottlieba a M. Černého si vypůjčuji závěr: „Uspořádání ži-

votního prostředí musí být podepřeno neviditelnou infrastrukturou inženýrských sítí, to jest odpovídajícími technickými prostředky.“

Bertrand de Jouvenel
Analyse et précision, 1968/5
Francie

(Přeložil a zkrátil J. Orlický)

Civilizace na rozcestí. Význam vědeckotechnické revoluce

Budoucnost již začala — hlásal před několika lety titul jedné knihy, publikované v NDR. Budoucnost, o níž pojednávala, byla světem technických senzací. Naproti tomu tato kniha, kterou vydal z podnětu ideologické komise Ústředního výboru Komunistické strany Československa a prezidia Československé akademie věd Radovan Richta a jeho početná pracovní skupina, provádí nerosovatelně hlubší, obsažnější průřez dohlednou budoucností.

Hrdinou knihy zdaleka není svět atraktivních zázraků techniky, nýbrž sama vědeckotechnická revoluce, jejíž epocha již začala a která před našimi zraky zasahuje do všech koutů našeho společenského a individuálního bytí.

V polovině našeho století nesla společnost ještě pečetí norem průmyslové revoluce: těžištěm výroby je tovární průmysl s kvalifikovanými a pomocnými dělníky, specializovanými na několik pracovních úkonů — ti obstarávají řízení a obsluhu strojů, jakož i práce montážní. Převádění mechanických úkonů na stroje, zavádění poloautomatických nebo automatických strojů, posléze celých výrobních linek, chemizace výroby, zavádění počítačích strojů pro řešení administrativních a mechanických úkolů — to vše nastoupilo vlastně teprve v posledních dvou desetiletích a hraje skutečně významnou úlohu pouze ve vysoce vyspělých státech. Avšak v zrcadle objektivní statistiky se již rysuje tendence vlivu těchto činitelů.

Nejdůležitější úloha ve struktuře výrobních sil bude postupně připadat vědě. Podle sovětských výpočtů dosahuje kvalifikovaný dělník 1,5 „užitného efektu“ pracovní síly, novátor 2,2–2,4 pracovní síly; u vynikajících novátorů a techniků činí tato hodnota 5–20, zatímco průměrný vědec nahradí ročně přibližně 36 pracovních sil! Tím se vysvětluje, proč například v Sovětském svazu roste počet pracujících ve vědě a výzkumu ročně o 9–10 procent a v roce 1970 dosáhne pravděpodobně čtyř milionů; proč tam věnují každým rokem větší část národního důchodu na výzkum a rozvoj — již v roce 1962 to bylo 2,6 procent. Údaje nejvyspělejších kapitalistických zemí jsou podobné, ve Spojených státech dokonce ještě vyšší; tam je věda důležitým zdrojem zisku a zvláštního zisku.

Je zřejmé, že tyto okolnosti vyvolávají revoluční změny ve výuce, v odborné výchově i ve vzdělávání. Průmyslová revoluce postavila na místo mnohostranně vyučeného cechovního tovaryše průmyslového dělníka s omezenějším odborným vzděláním. Dělník budoucnosti, jehož úkolem bude uvádět

v chod a udržovat stroje, resp. kontrolovat jejich chyby, bude muset mít vysoké technické nebo inženýrské vzdělání a široký přehled o celém výrobním procesu. Zastaví se relativní, ba dokonce absolutní růst počtu fyzických pracovníků v starém slova smyslu. Poměr „výrobních“ a „nevýrobních“ sektorů se posune ve prospěch „nevýrobních“; služby nelze tolik automatizovat jako výrobu, zato však s rostoucí životní úrovní roste jejich význam.

Roste tedy spotřeba středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných techniků, inženýrů. Proto můžeme ve všech vyspělých zemích pozorovat obrovský růst vyššího vzdělání, přičemž plány počítají s podstatně rozsáhlejšími růstem.

Bouřlivé tempo rozvoje vědy způsobuje, že pro absolventa vysoké školy studium nekončí; 50 % v praxi uplatňovaných vědeckých poznatků pochází dnes z posledních patnácti let vědeckého bádání — druhá polovina pochází z několika předcházejících tisíciletí! A tento poměr se bude i nadále posouvat.

To jsou jen námtkou vybrané ukázky z neobyčejně bohatého materiálu této knihy. Tato práce plasticky ukazuje, jakým způsobem vědeckotechnická revoluce mění život člověka tím, že prodlužuje dobu věnovanou vzdělávání, zkracuje (a činí obsažnějším) jeho pracovní den, fantasticky rozšiřuje jeho tvůrčí možnosti. Přesvědčivě dokazuje také to, že nové vztahy, jež vědeckotechnická revoluce vyvolává v život, jsou vztahy komunismu: jedině v komunismu se mohou dále rozvíjet bez vážných vnitřních protikladů.

A lze si jen vzít k srdci to, co autoři knihy zformulovali a co na nás vyznačuje mezi řádky: k tomu všemu, co nám budoucnost slibuje, nedospějeme automaticky. Stojíme na rozcestí! Zvážíme-li správně požadavky vědeckotechnické revoluce a učiníme-li vše potřebné, abychom zajistili její předpoklady — pak se náš vývoj může neuvěřitelnou měrou zrychlit. Zaostaneme-li však za požadavky, mohou se do budoucna vyvinout prvky vážných protikladů.

Vydavatelství Kossuth si zasluhuje pochvalu za poměrně rychle vydání této knihy, a kritiku za to, že ji ani minimálně nedoplnila (v statistických tabulkách dodatku) údaji vztahujícími se k maďarským poměrům. A nemůžeme souhlasit ani s nízkým nákladem (celkem 4000 exemplářů). Tato kniha by se měla dostat ke každému, kdo se vzhledem k svému povolání nutně zabývá naší budoucností.

György Balázs
Társadalmi Szemle, 1968
Maďarsko

(Přeložila Estera Sládková)

K francouzskému vydání „Civilizace na rozcestí“

Knihy byla napsána na žádost československých politických orgánů, které se neuzavíraly před změnami, a v různých fázích zpracování byla jimi kontrolována a diskutována.

Až posud se civilizace mohla vyvíjet se zmrazovacími, utiskovanými, vykořisťovanými a odcizenými lidmi. Nyní nám nadchází okamžik, kdy pokrok bude moci postupovat za podmínky, že člověk zvládne všechny dimenze, a kdy se pokrok zastaví, jestliže je člověk neovládne. Člověk stojí před volbou. Tato volba nutně začíná již dnes, protože vědeckotechnická revoluce už započala — třebaže je teprve v zárodku — a protože budeme-li příliš dlouho čekat, najde se, jako vždy, skupina lidí, která bude volit a rozhodovat místo lidstva.

Socialistické hledisko, které sdílejí všichni autoři *Civilizace na rozcestí*, je díky své vědecké (tj. kritické) povaze mnohem přesvědčivější a účinnější při popularizaci socialismu než optimistické fráze. Socialistický charakter *Civilizace na rozcestí* je odrazem socialistické zkušenosti, kterou prošla země, v níž kniha vznikla, a je to zase socialismus, který trpí překážkami, jež tato zkušenost přinesla.

Tato témata tvoří osnovu *Civilizace na rozcestí*. Tato kniha je, pokud vím, prvním systematickým výzkumem budoucích alternativ socialismu, uplatňujícím marxistickou metodu. To neznamená, že by se Richtův kolektiv pokoušel „předpovídat“ v podrobnostech, co se stane roku 2000, 2050 nebo 2100... Cílem knihy není prorokování, nýbrž pokud možno nejexaktnější vymezení podmínek pro rozhodnutí, před nimiž člověk stojí, a zachycení důsledků těchto rozhodnutí.

Tato kniha podle mého soudu znamená vznik pravdivé marxistické perspektivy. Tím nechci říci, že marxistická a socialistická literatura dosud málo psala o budoucnosti... Mnoho spisů o komunismu spočívá na hypotéze, že nadstavba sama vyplyne ze základny (hojnost výrobků, volný čas atd.). Zaslouhou díla *Civilizace na rozcestí* je to, že přijalo jasně formulovanou hypotézu, že se základna i nadstavba v socialismu a komunismu musí vytvářet současně a v jediném procesu... prostřednictvím člověka.

Ve vědeckotechnické revoluci lze pozorovat značný pokrok přírodních věd a značné opožďování společenských věd a věd o člověku. Jestliže toto opožďování bude pokračovat, může ohrozit možnost využití vědeckotechnické revoluce ve prospěch lidského pokroku.

Kdybych měl shrnout *Civilizaci na rozcestí* do jedné věty, řekl bych, že tato kniha se pokouší dokázat, že nestačí, aby rozvoj vědy a techniky podporoval rozmach socialismu a komunismu, nýbrž že je též třeba, aby lidé dosahovali té vysoké úrovně, jakou mají jejich materiální nástroje. To je také možno formulovat jako požadavek, abychom si uvědomili, že budoucí společnost bude tak odlišná od dnešní společnosti, jako bude její technika odlišná od dnešní techniky...

Právě tímto sociálním futurismem, pojatým jako předmět vědeckého bádání, se *Civilizace na rozcestí* nejúspěšněji liší od četných západních spisů o budoucnosti,

z nichž některé arci nepostrádají zajímavostí.

Perspektiva *Civilizace na rozcestí* dokazuje nadřazenost marxistické metodologie ve dvojím smyslu:

1. Dovoluje uvažovat v rámci skutečného vývoje a přeměn ve společenských vztazích.
2. Nepokládá tento vývoj a přeměny za pasivní odraz základny, ale naopak za řadu alternativ, mezi nimiž rozhodují pouze zápas a činnost lidí.

Perspektiva *Civilizace na rozcestí* připouští, že budou trvat i nově vznikající konfliktní situace, třebaže budou mít formy a intenzitu, kterou dnes ještě zdaleka nemůžeme předvídat: generační konflikty, problémy spojené s byrokracií, konflikty odlišných cest k socialismu a komunismu, rozpory mezi nestejně vyspělými zeměmi atd.

Konečně se zdá důležitým přenést do světového měřítka myšlenku, že vnitřní rozpory kapitalismu se týkají — ovšem v nestejné míře — všech společenských tříd nebo vrstev kapitalistického řádu. Jinými slovy, na planetě, kde spolu žijí dva společenské řády, z nichž každý má navíc několik variant, by bylo naivní myslet, že rozpory kapitalismu působí negativně pouze na kapitalismus. Působí negativně, a to velmi negativně, i na socialismus. Myslím, že je možno bez přehánění říci, že socialismus trpí jako socialismus nejen do té doby, než dosáhne určité úrovně v ekonomickém a sociálním rozvoji, ale i po dosažení této úrovně — a to tak dlouho, dokud existuje světová kapitalistická soustava...

Tyto poznámky vedou k tomu, co by bylo možno nazvat základní slabinou v problematice *Civilizace na rozcestí*, nebo, správněji řečeno, v tom, co by bylo možno považovat za logické prodloužení této problematiky. Je třeba žádat, aby se tato problematika „planetizovala“ více, než činila dosud. Není tomu tak, že by se Richtův kolektiv uzavřel do světa socialismu omezeného na Československo... Ve skutečnosti silně překročil tento rámec. Zdá se však, že chybí jeden rozměr ve „světovém“ charakteru analýzy Richtova kolektivu, totiž rozměr zahrnující vztahy mezi zeměmi na velice odlišných stupních ekonomického a sociálního vývoje.

Velmi spleťtý problém těchto vztahů se zdá být obsažen... zvláště v následujícím: I v předpokládaném světě zbaveném kapitalismu budeme mít co činit se zeměmi a krajinami velmi nestejně vyvinutými...

Ekonomicky a sociálně opožděné národy nyní stále méně uznávají toto opožďování za důvod k trpělivosti... Hledají zkratky a existuje skutečné riziko, že nenajdou-li tyto zkratky, část třetího světa bude z toho vinit nejvyspělejší socialistické země používající analýz, které by sice byly odůvodněné, ale přesto nepřesné. Dochází k jakémusi ohromnému vzájemnému prostupování historických fází, které způsobuje, že četné národy poznávají současně jednak problémy vyvolané nedostatečnou vyspělostí, jednak problémy vznikající v nejvyspělejší části světa. Bylo by příliš jednoduché předpokládat, že toto

prolínání problémů je prostě výsledkem „objektivně“ nepodložené netrpělivosti či výrazem utopických přání. Vyjadřuje zčásti objektivní nezbytnost vzájemného prolínání historických fází.

Existuje způsob, jak překonat tento rozpor? V marxistické perspektivě bude ještě třeba probádat řadu otázek. Dvě z nich by bylo zajímavé posoudit z tohoto hlediska: předně otázku, zda by rozpor nemohl být překonán (či alespoň zmírněn) ve světě, kde by národní rámec přestal být jediným či hlavním rámcem ekonomického a sociálního vývoje.

Je skutečně možno se ptát, zda problémy rodící se z nejstejnosti vývojem dosažené úrovně nejsou jítřeny a prohlubovány působením národního hávu, do něhož se oblékají. Jinak řečeno, je možno se ptát, zda se konflikt nerodí jak z vývojové nerovnosti, tak z národního citění. Zajímavým aspektem analýzy v rámci marxistické perspektivy by byla otázka, až kam, s jakou rychlostí a za jakých podmínek je v budoucnosti myslitelný světový vývoj socialismu a komunismu, zbavený národního rámce. — V této analýze by se nesmělo zapomenout, že národní rámec se dosud jeví jako mocný politický nástroj akcelerace ekonomického a sociálního vývoje...

V podmínkách industrializace, jak ji definuje Richtův kolektiv, tj. v historickém období, v němž lidská práce, živá i neživá, zůstává mírou produkce a jádrem výrobního procesu navzdory jeho mechanizaci, je nepochybné, že nerovnoměrný vývoj je téměř nevyhnutelně doprovázen politicko-ekonomickými tensemi mezi různými zeměmi. Jde tu o pohyb v rámci ekonomického růstového modelu, jehož dynamika v podstatě ještě spočívá v dvojí možnosti realizovat tak účinně a tak rychle, jak jen možno, akumulaci kapitálu (což implikuje při zachování ostatních podmínek dlouhodobé zbrzdění spotřeby) a zapojit do práce maximum obyvatelstva, jež je k dispozici. Tyto dvě možnosti jsou jednak ve vzájemném rozporu a jednak se vzájemně doplňují, čímž se ovšem problém nijak nezjednodušuje. Tento typ růstu je relativně zdoluhavý, nákladný, neschopný překročit horizont lidské jednostrannosti a zajistit plný rozvoj člověka. Aby vývojové nerovnosti nedosáhly nebezpečných proporcí, předpokládá by tento typ růstu mezinárodní systém vzájemné pomoci nezávisle na poměru zdrojů v jednotlivých zemích.

Je možno se tázat, zda v rámci růstového modelu nového typu, plně odpovídajícího vědeckotechnické revoluci a zbavujícího lidskou práci role měřítka a jádra výroby, by i zákon nerovnoměrnosti vývoje nepůsobil

v radikálně odlišných podmínkách, které by dovolovaly překlenout výše zmíněný rozpor. V modelu tohoto typu se ekonomický růst opravdu stává v široké míře nezávislým na akumulaci kapitálu a na množství činných osob. Nyní se stává závislým na schopnosti samovývoje plně automatizovaných systémů a na lidské kvalitě pracovníků, kteří připravují, vymýšlejí, kontrolují a plánují výrobu ex ante a zvnějšku. V těchto podmínkách není už limitujícím činitelem růstu množství kapitálu nebo používané práce, nýbrž stupeň rozvoje dosažený člověkem ve všech dimenzích. Rozumí se, že v takovém kontextu by rozvoj mohl být rychlejší i méně nákladný a systém vzájemné pomoci by mohl být účinnější než v podmínkách industrializace. Z toho vyplývá, že při zachování ostatních okolností mohou být nerovnoměrnosti vývoje zmírněny, a na každý pád méně bolestně pocítovány relativně opožděnými národy. Problémem je tedy dovědět se, v jaké míře je opoždění, jež nastalo u většiny národů světa v průběhu klasické industrializace, handicapem pro zavedení vývojového mechanismu, založeného na vědeckotechnické revoluci. Je to vážný problém a není zřejmě možno dát na něj předem kladnou či zápornou odpověď. Bylo by však chybou se apriorně domnívat, že v ekonomickém a technickém kontextu, který bude naprosto odlišný od ekonomického a technického kontextu industrializace, budou mít historická opoždění stejně velkou závažnost jako v kontextu industrializace. Je naopak možno, že vědeckotechnická revoluce umožní do určité míry (a tuto míru je třeba vymezit) přeskóčit etapu akumulace a rozkouskované práce a poskytne objektivní základnu pro ospravedlnění jistých „netrpělivostí“ a „utopií“ třetího světa. Umožnila by též prolínání historicky prožitých vývojových fází. Opakuji, že mi jde o pouhé hypotézy, jejichž vědeckost nutno v celém rozsahu prověřit.

Zdá se mi, že v tomto směru je možno sledovat prodloužení problematiky *Civilizace na rozcestí*, právě tak jako ve směru prohloubení kritické analýzy skutečných i možných výsledků soudobého kapitalismu v rámci vědeckotechnické revoluce. Pro kolektiv badatelů pracujících v socialistickém řádu je vskutku stejně nesnadné analyzovat zvnitřku meze a možnosti kapitalismu, jako by pro nás bylo provádět obdobnou analýzu socialismu.

Yves Barel

Z komentáře ke knize „La civilisation au carrefours“ (Paříž 1969)

(Z francouzštiny přeložil Jan Orlický)

Dne 6. listopadu 1969 se dožil sedmdesáti pěti let přední československý filosof a sociolog prof. J. L. Fischer, člen redakční rady našeho časopisu.

Význam jeho díla v českém sociologickém myšlení byl zhodnocen zejména v monotematickém čísle k historii československé sociologie (SČ 3/1968). Podnětná studie prof.

J. L. Fischera „Nástin teorie politiky“ vyšla v říjnovém čísle našeho časopisu.

Uřímně přejeme jubilantovi, aby ve zdraví a pohodě ještě mnoho let pokračoval ve své tvůrčí práci.

Redakční rada a redakce
Sociologického časopisu